

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра філософії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему:

**«РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ
В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ»**

Виконала:

студентка 4 курсу

факультету суспільно-гуманітарних наук

спеціальності «Філософія»

Друцька-Дуру Ніколета Христодулівна

Київ — 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ У ФІЛОСОФІЇ	8
1.1. Поняття політичної ідеї та її місце у філософській думці	8
1.2. Виникнення політичної філософії в античності	11
1.3. Політичні ідеї Середньовіччя та епохи Відродження	18
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ У НОВИЙ ЧАС.....	27
2.1. Теорії суспільного договору в політичній філософії Нового часу	27
2.2. Політичні ідеї епохи Просвітництва	33
2.3. Німецька класична філософія та політичні ідеї	39
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ....	46
3.1. Марксизм і критика капіталістичного суспільства.....	46
3.2. Лібералізм, консерватизм та тоталітаризм у ХХ столітті	52
3.3. Сучасна політична філософія та її вплив на розвиток суспільства	59
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Політичні ідеї завжди відігравали важливу роль у розвитку людського суспільства та формуванні філософської думки. Від античних часів і до сучасності мислителі намагалися осмислити природу влади, держави, права, свободи та справедливості. Політична філософія стала важливою складовою загальної філософії, оскільки саме через політичні ідеї людина прагнула пояснити принципи організації суспільства та взаємовідносини між державою і громадянином.

Історія політичної думки засвідчує, що в кожному історичному добу люди шукали відповіді на ті самі вічні питання. Як має бути влаштована держава, щоб у ній було добре жити? Що таке справедливість і чи можлива вона взагалі? Хто має керувати, а хто підкорятися? Чому одні політичні системи живуть століттями, а інші розпадаються за лічені роки? Кожне покоління філософів давало свої відповіді, і саме з цих відповідей поступово виросла та політична культура, у якій ми живемо сьогодні.

Актуальність теми полягає в тому, що політичні ідеї мають значний вплив на сучасні суспільні процеси, формування демократичних інститутів, правової держави та громадянського суспільства. У сучасному світі питання політичної свободи, прав людини, народного суверенітету та політичної відповідальності залишаються надзвичайно важливими. Дослідження історії політичних ідей дозволяє глибше зрозуміти закономірності розвитку суспільства та держави, а також причини виникнення різних політичних систем та ідеологій.

Для України, яка перебуває у складному процесі побудови сучасної демократичної держави, осмислення історії політичної думки має не лише наукове, але й практичне значення. Розуміння того, як формувалися ідеї правової держави, поділу влади, прав людини та народного суверенітету, допомагає краще зрозуміти виклики, з якими стикається наше суспільство, та шукати ефективні шляхи їхнього подолання. Українська політична традиція

також має власні витоки, які тісно переплітаються із загальноєвропейською спадщиною, що робить вивчення цієї теми особливо цінним.

Політичні ідеї формувалися протягом багатьох історичних епох. У працях античних філософів закладалися основи політичної теорії, у Середньовіччі політична думка розвивалася під впливом релігії, а в епоху Нового часу виникли концепції природного права, суспільного договору та демократії. У XX та XXI століттях політична філософія набула нового значення у зв'язку з розвитком глобалізації, інформаційного суспільства та новітніх політичних процесів. При цьому варто зауважити, що жодна політична ідея не виникає у вакуумі. Кожна теорія є відповіддю на конкретні історичні обставини, спробою мислителя осмислити кризи, протиріччя та виклики свого часу.

Проблематика політичних ідей досліджувалася багатьма видатними мислителями. У давньогрецькій традиції фундаментальні концепції держави та справедливості сформулювали Сократ, Платон та Арістотель. У середньовічну добу християнську політичну філософію розвивали Аврелій Августин і Тома Аквінський. Епоха Відродження подарувала світу політичний реалізм Нікколо Макіавеллі. У Новий час теорію суспільного договору розробляли Томас Гоббс, Джон Локк та Жан-Жак Руссо. Просвітництво представлене іменами Шарля Луї Монтеск'є та Вольтера. Німецька класична філософія знайшла своє втілення у працях Іммануїла Канта і Георга Гегеля. У XIX столітті Карл Маркс та Фрідріх Енгельс сформулювали радикальну критику капіталізму. А у XX столітті значний внесок у розуміння природи тоталітаризму зробила Ханна Арендт. Праці цих мислителів стали основою розвитку політичної філософії та значною мірою вплинули на формування сучасних політичних систем.

Серед українських дослідників, які вивчали історію політичної думки, варто згадати Памфіла Юркевича, Богдана Кістяківського, Дмитра Донцова, В'ячеслава Липинського, а також сучасних науковців Ф. Кирилюка, В. Скибу

та інших. Їхні праці забезпечують національну перспективу осмислення політико-філософської спадщини.

Об'єктом дослідження є історія філософської думки.

Предметом дослідження є роль політичних ідей у розвитку філософії та суспільства.

Метою дипломної роботи є дослідження розвитку політичних ідей в історії філософської думки, визначення їхнього впливу на формування політичних систем і суспільних відносин.

Поставлена мета передбачає вирішення низки взаємопов'язаних дослідницьких завдань. По-перше, необхідно розкрити поняття політичної ідеї та визначити її місце у структурі філософської думки, з'ясувавши специфіку політичної філософії як окремої дисципліни. По-друге, важливо проаналізувати становлення політичної філософії в античну добу, простеживши, як саме у грецьких полісах виникли перші систематичні уявлення про державу, владу та справедливість. По-третє, слід дослідити особливості розвитку політичних ідей у Середньовіччі та епоху Відродження, виявивши взаємозв'язок між релігійним світоглядом і політичною теорією, а також процес поступової секуляризації політичного мислення.

По-четверте, важливо охарактеризувати теорії суспільного договору в політичній філософії Нового часу, які заклали підвалини сучасних демократичних принципів. По-п'яте, необхідно розглянути політичні ідеї епохи Просвітництва та німецької класичної філософії, з'ясувавши їхній внесок у розробку концепцій правової держави, поділу влади і громадянських свобод. По-шосте, слід проаналізувати марксизм, лібералізм, консерватизм і тоталітарні ідеології ХХ століття як основні напрями політичної думки модерної доби. І нарешті, потрібно визначити роль сучасної політичної філософії у розвитку суспільства та окреслити перспективи її подальшого розвитку в умовах глобалізації та інформаційного суспільства.

Методологічну основу дослідження становить комплексний підхід, що поєднує кілька методів. Історико-філософський метод дозволяє простежити

еволюцію політичних ідей у різні історичні епохи. Порівняльний метод використовується для зіставлення різних політичних концепцій та виявлення їхніх спільних і відмінних рис. Системний метод дає змогу розглянути політичну філософію як цілісну систему взаємопов'язаних ідей. Аналітичний метод застосовується для глибокого вивчення окремих концепцій та праць мислителів. Біографічний метод допомагає зрозуміти, як життєві обставини філософів впливали на формування їхніх політичних поглядів. Текстологічний метод дозволяє звертатися безпосередньо до першоджерел.

Теоретичну базу дослідження становлять праці класиків політичної філософії, починаючи від «Держави» Платона і «Політики» Арістотеля та закінчуючи роботами сучасних мислителів. Окрім першоджерел, у роботі використано монографії з історії політичної думки, енциклопедичні видання та наукові статті українських і зарубіжних авторів.

Наукова новизна роботи полягає у спробі цілісного аналізу еволюції політичних ідей від античності до сучасності з акцентом на внутрішній логіці їхнього розвитку та зв'язку з конкретно-історичними обставинами. У роботі простежено наступність між різними філософськими епохами та показано, як політичні концепції минулого продовжують впливати на сучасну політичну реальність.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали роботи можуть бути використані у викладанні курсів з історії філософії, політології, теорії держави і права. Розуміння історичної еволюції політичних ідей сприяє формуванню політичної культури громадян, що особливо важливо в умовах розбудови демократичного суспільства в Україні.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Перший розділ присвячено теоретичним засадам політичних ідей та їхньому становленню в античну, середньовічну і ренесансну добу. Другий розділ розглядає еволюцію політичних ідей у Новий час від теорій суспільного договору до німецької класичної філософії. Третій

розділ аналізує політичні концепції XIX і XXI століть, включно з марксизмом, лібералізмом, консерватизмом, тоталітарними ідеологіями та сучасною політичною філософією. Загальний обсяг роботи становить понад вісімдесят сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ У ФІЛОСОФІЇ

1.1. Поняття політичної ідеї та її місце у філософській думці

Політичні ідеї є важливою складовою розвитку людської цивілізації та суспільної свідомості. Вони формують уявлення про державу, владу, право, свободу, справедливість і взаємовідносини між людиною та суспільством. У різні історичні епохи політичні ідеї відображали особливості соціального розвитку та рівень політичної культури суспільства. Без перебільшення можна стверджувати, що історія цивілізації значною мірою є історією політичних ідей, які надихали мислителів, реформаторів та революціонерів, формували контури держав і визначали долі цілих народів.

Політична ідея це система поглядів, уявлень та принципів, що визначають способи організації державної влади, функціонування суспільства та взаємовідносини між громадянами і державою. Політичні ідеї виникають у процесі історичного розвитку суспільства та є результатом осмислення політичної реальності мислителями, філософами та громадськими діячами. Кожна політична ідея має теоретичний фундамент, історичний контекст виникнення, своїх прихильників і опонентів, а також практичні наслідки втілення у життя.

Варто розрізняти кілька споріднених понять, які часто використовуються як синоніми, проте мають важливі відмінності. Політична думка є найширшою категорією, яка охоплює усі форми осмислення політики, включно з повсякденними уявленнями людей про владу. Політична теорія передбачає систематизоване, наукове осмислення політичних явищ із застосуванням певної методології. Політична філософія, натомість, прагне віднайти граничні підстави політичного буття, відповісти на питання про сутність справедливості, добра, свободи та про природу влади як такої.

Політична ідеологія є систематизованою сукупністю поглядів, спрямованих на практичне перетворення суспільства.

Філософія з давніх часів була тісно пов'язана з політикою. Уже в античності мислителі прагнули знайти відповідь на питання про те, якою має бути ідеальна держава та справедливе суспільство. Політична філософія стала окремим напрямом філософської думки, який досліджує природу влади, держави, політичної свободи та моральних засад суспільного життя. На думку видатного дослідника Лео Штрауса, політична філософія є нічим іншим як спробою справді знати про природу політичних речей та про правильний політичний устрій, на противагу простим думкам про них.

Одним із перших мислителів, який звернув увагу на проблеми держави та влади, був Сократ. Він вважав, що управління державою повинно ґрунтуватися на мудрості та моральності. Його учень Платон у праці «Держава» описав модель ідеального суспільства, у якому влада належить філософам. На думку Платона, саме мудрі правителі здатні забезпечити справедливість і гармонію в державі. Ця ідея виявилася настільки впливовою, що ще через двадцять чотири століття її обговорюють у академіях усього світу.

«Доки філософи не стануть царями у наших державах, або ті, кого ми тепер називаємо царями та володарями, не стануть благородно і ґрунтовно філософувати, доки державна влада і філософія не зіллються воєдино, державам не позбутися зла, та й, гадаю, людському родові також.»

Платон, «Держава», 473d

Важливий внесок у розвиток політичної філософії зробив Арістотель. У своїй праці «Політика» він досліджував форми державного устрою та класифікував їх на правильні й неправильні. Арістотель вважав, що людина є «політичною істотою», яка не може існувати поза суспільством і державою. На його думку, найкращою формою правління є така, що забезпечує загальне благо громадян. Знаменитий вислів Арістотеля про те, що людина за своєю природою є істотою політичною, протягом понад двох тисяч років

залишається відправною точкою для роздумів про природу суспільності людського буття.

У Середньовіччі політичні ідеї розвивалися під значним впливом релігії. Християнські мислителі розглядали державну владу як встановлену Богом. Цей світоглядний підхід ґрунтувався на словах апостола Павла з Послання до римлян про те, що немає влади не від Бога. Проте вже в епоху Відродження політична думка почала звільнятися від релігійного впливу. Нікколо Макіавеллі одним із перших почав аналізувати політику як самостійну сферу суспільного життя. У праці «Державець» він розглядав владу з позицій політичного реалізму та ефективного управління, заклавши основи того, що сьогодні ми називаємо політичною наукою.

У Новий час політична філософія набула нового розвитку. Мислителі почали розглядати державу як результат суспільного договору між людьми. Томас Гоббс вважав, що люди добровільно передають частину своїх прав державі заради безпеки. Джон Локк розвинув ідею природних прав людини, серед яких основними є право на життя, свободу та власність. Жан-Жак Руссо наголошував на принципі народного суверенітету та рівності громадян. Ці три англо-французьких мислителі сформувавали основу того, що сьогодні ми називаємо ліберальною демократією.

Політичні ідеї мають важливе значення для розвитку суспільства, оскільки саме вони формують основи політичних систем, законодавства та державного устрою. Багато сучасних демократичних принципів, таких як права людини, поділ влади та верховенство права, виникли завдяки розвитку політичної філософії. Можна навіть стверджувати, що жодна політична реформа, жодна революція, жодна нова форма державного устрою не відбувалися без попередньої теоретичної підготовки в працях мислителів.

Цікаво, що інколи між появою політичної ідеї та її практичним втіленням минають століття. Наприклад, ідея поділу влади, сформульована Локком і Монтеस्क'є у XVII і XVIII століттях, була практично реалізована лише в Конституції США 1787 року, а в багатьох європейських країнах ще пізніше.

Це підтверджує думку Джона Мейнарда Кейнса про те, що ідеї економістів і політичних філософів, як правильні, так і помилкові, мають більшу силу, ніж зазвичай вважається. Світом управляють саме ці ідеї, а не що-небудь інше.

Політична свідомість суспільства, формуванню якої сприяють політичні ідеї, є важливою складовою його духовного життя. Від рівня політичної свідомості громадян значною мірою залежить ефективність функціонування демократичних інститутів, ступінь політичної участі населення, здатність суспільства протистояти авторитарним тенденціям. Саме тому вивчення історії політичних ідей має не лише академічне, але й виховне значення.

Таким чином, політичні ідеї є невід'ємною частиною історії філософської думки. Вони відображають прагнення людства до створення справедливого суспільства, удосконалення державного устрою та забезпечення свободи людини. Їхній розвиток мав значний вплив на формування сучасної політичної культури та демократичних цінностей. У наступних підрозділах буде детально розглянуто, як саме розвивалися політичні ідеї у різні історичні епохи, починаючи від античності і завершуючи сучасністю.

1.2. Виникнення політичної філософії в античності

Антична філософія стала початком формування політичної думки як окремого напрямку філософського знання. Саме в Стародавній Греції вперше виникли систематизовані уявлення про державу, владу, закони, громадянські обов'язки та справедливість. Давньогрецькі мислителі прагнули не лише пояснити природу політичної влади, а й створити модель ідеального суспільства, у якому людина могла б реалізувати свої моральні та громадянські якості. Дивовижно, що багато з тих проблем, які поставали перед греками двадцять п'ять століть тому, залишаються актуальними і нині.

Виникнення політичної філософії було тісно пов'язане з розвитком грецьких полісів, тобто міст-держав, у яких громадяни брали активну участь у політичному житті. Саме демократичні процеси в Афінах, суперечки між

прихильниками різних форм правління та необхідність осмислення державного устрою стали причиною розвитку політичної думки. Античні філософи розглядали політику як важливу сферу суспільного життя, яка безпосередньо впливає на моральний стан людини та гармонію суспільства.

Грецький поліс був унікальним соціальним утворенням. Зазвичай він налічував кілька тисяч громадян, які могли особисто знати один одного та брати безпосередню участь у народних зборах. Афіни класичної доби, найвідоміший з грецьких полісів, мали населення близько двохсот п'ятдесяти тисяч осіб, з яких повними громадянськими правами володіли близько тридцяти тисяч дорослих чоловіків. Жінки, раби та метеки, тобто вільні іноземці, до політичного життя не допускалися, що становить одну з парадоксальних рис античної демократії, яку модерна політична думка піддала критиці.

Період найвищого розквіту афінської демократії припадає на час правління Перікла у V столітті до нашої ери. Саме тоді сформувалися ті інститути прямої демократії, які надихали і одночасно лякали грецьких філософів. Народні збори, суди присяжних, обрання посадовців жеребом, остракізм як спосіб усунення політичних супротивників, усе це створювало унікальний політичний експеримент. Знаменита промова Перікла на похороні полеглих афінян, яку зберіг для нас Фулідід у праці «Історія Пелопоннеської війни», є першим у європейській традиції розгорнутим обґрунтуванням переваг демократичного устрою.

Одним із перших мислителів, який звернув увагу на моральні аспекти політики, був Сократ, який жив близько 470 і 399 років до нашої ери. Його філософія ґрунтувалася на переконанні, що справедливе суспільство може існувати лише за умови морального вдосконалення людини. Сократ не залишив письмових праць, проте його ідеї були збережені у творах його учнів, насамперед Платона та Ксенофонта. Він був сином каменотеса Софроніска та повитухи Фенарети. Метафора Сократа про філософа як про повитуху, що

допомагає народитися істині у душі співрозмовника, безпосередньо пов'язана з ремеслом його матері.

Сократ вважав, що влада повинна належати мудрим і добродішним людям. На його думку, правитель має володіти знаннями істини та розуміти, що є добром для суспільства. Він критично ставився до афінської демократії, оскільки вважав, що більшість людей не володіє достатніми знаннями для прийняття важливих державних рішень. Сократ наголошував на необхідності моральної відповідальності громадянина перед державою та законами.

Знаменита справа Сократа стала символічним моментом у історії політичної філософії. У 399 році до нашої ери афінський суд звинуватив його у розбещенні молоді та невірі в державних богів і засудив до страти. Платон у діалозі «Критон» зображує, як Сократ, маючи можливість втекти з в'язниці, добровільно приймає смерть, мотивуючи це тим, що громадянин не має права порушувати закони своєї держави, навіть якщо вважає їх несправедливими. Цей акт став першим у європейській традиції філософським обґрунтуванням політичного обов'язку та відданості законам.

«Я знаю, що нічого не знаю. Але інші не знають навіть цього.»

Сократ (за свідченням Платона, «Апологія Сократа»)

Найбільш ґрунтовно політичні проблеми античності були розроблені у філософії Платона, який жив близько 427 і 347 років до нашої ери. Він народився в аристократичній родині, і його справжнє ім'я було Арістокл, тоді як «Платон» (від грецького «платюс», тобто широкий) було прізвиськом, яке йому дав учитель гімнастики через широкі плечі. У 387 році до нашої ери Платон заснував у Афінах свою філософську школу під назвою Академія, яка проіснувала майже тисячу років, аж до 529 року нашої ери, коли була закрита наказом імператора Юстиніана.

Цікавою біографічною деталлю є те, що Платон тричі подорожував до Сицилії, де намагався втілити свої політичні ідеали на практиці, виховуючи тирана Сиракуз Діонісія Молодшого як «філософа-царя». Усі три спроби закінчилися провалом, а одного разу Платон навіть був проданий у рабство, з

якого його викупили друзі. Цей особистий досвід політичної невдачі вплинув на його пізніші праці, особливо на «Закони», де ідеаліст «Держави» поступається місцем більш прагматичному реформаторові.

У своїй праці «Держава» Платон створив концепцію ідеальної держави, яка стала однією з найвідоміших політичних теорій в історії філософії. Платон вважав, що держава виникає через потребу людей у спільному житті та взаємодопомозі. Основною метою держави він вважав досягнення справедливості. У знаменитому уривку про філософів-царів Платон висловлює свою найрадикальнішу політичну тезу.

«Доки в державах не правитимуть філософи, або нинішні царі та владки не стануть благородними філософами, доки державна влада і філософія не зіллються воедино, доти, дорогий Главконе, ані держави, ані навіть, гадаю, людський рід не позбудуться зла.»

Платон, «Держава», 473c-d

Платон поділяв суспільство на три основні стани, які відповідали трьом частинам людської душі. Стан філософів-правителів відповідав розумній частині душі, оскільки саме розум має бути головним у людині та в державі. Стан воїнів, або стражів, відповідав вольовій, мужній частині душі, бо саме мужність необхідна для захисту суспільства. Стан ремісників, землеробів і торговців відповідав жадаючій частині душі, бо саме матеріальні потреби забезпечують фізичне існування людини.

На його думку, кожен стан повинен виконувати власну функцію. Філософи повинні управляти державою, оскільки саме вони володіють мудрістю та знанням істини. Воїни мають захищати державу, а ремісники забезпечувати матеріальні потреби суспільства. Справедливість, за Платоном, полягає у гармонійному виконанні кожним своїх обов'язків. Несправедливість же виникає тоді, коли стани змішуються і кожен прагне виконувати чужу справу.

Особливо радикальним є вчення Платона про відсутність приватної власності та сім'ї у вищих станах ідеальної держави. На його думку, філософи

і воїни повинні жити комунально, не мати приватної власності, а навіть діти у них мають бути спільними. Ця концепція, яку інколи називають першим в історії проектом комунізму, була покликана знищити егоїстичні мотиви у правлячих верствах. Цікаво, що в епоху Реформації Томас Мор у своїй «Утопії» 1516 року, а пізніше Томмазо Кампанелла у праці «Місто Сонця» 1623 року відтворили багато ідей платонівського ідеального полісу.

Особливу увагу Платон приділяв вихованню правителів. Він вважав, що майбутні керівники держави повинні проходити тривалу підготовку, вивчати філософію, математику, риторику та військову справу. Лише освічені та моральні люди, на його переконання, здатні керувати суспільством справедливо. У «Державі» Платон детально описує програму освіти філософів-правителів, яка триває близько п'ятдесяти років, від народження до повного формування зрілого мудреця.

У праці «Закони», написаній наприкінці життя, Платон дещо змінив свої погляди та визнав важливість законодавства у функціонуванні держави. Якщо у «Державі» головну роль відіграв мудрий правитель, то в «Законах» філософ підкреслював значення законів як основи стабільності та порядку. Ця еволюція поглядів свідчить про те, що навіть найвидатніші мислителі здатні переглядати свої ідеї під впливом життєвого досвіду.

Важливий внесок у розвиток політичної філософії зробив Арістотель, який жив у 384 і 322 роках до нашої ери. Він був учнем Платона, але значною мірою переосмислив ідеї свого вчителя. Арістотель народився у грецькій колонії Стагіра, у Македонії. У сімнадцятирічному віці він прибув до Афін і вступив до Академії Платона, де провів двадцять років, спочатку учнем, а потім викладачем. Після смерті Платона у 347 році до нашої ери Арістотель залишив Афіни і деякий час був вихователем юного Александра Македонського, майбутнього завойовника половини відомого тоді світу.

Цей факт є вражаючим парадоксом історії: учень Платона, який критикував свого вчителя за надмірний ідеалізм, виховав людину, котра практично втілила в життя ідею всесвітньої монархії, перетворивши уявлення

греків про межі ойкумени. У 335 році до нашої ери Арістотель повернувся до Афін і заснував власну філософську школу під назвою Лікей, що отримала свою назву від храму Аполлона Лікейського, поруч з яким вона розташовувалася.

На відміну від Платона, Арістотель більше уваги приділяв реальним формам державного устрою та практичному аналізу політики. Його праця «Політика» стала однією з найважливіших робіт у сфері політичної теорії. Особливо цінним є той факт, що Арістотель та його учні зібрали і проаналізували конституції ста п'ятдесяти восьми грецьких полісів. До нашого часу зберігся лише один із цих описів, «Афінська політія», яка була випадково знайдена на папірусі в Єгипті у 1890 році.

Арістотель вважав, що людина за своєю природою є «політичною істотою». Це означає, що люди не можуть існувати ізольовано та прагнуть до об'єднання у суспільство. Держава, за Арістотелем, є природною формою організації людського життя, а її головна мета забезпечення загального блага.

«Людина за своєю природою є істотою політичною, а той, хто з природи, а не випадково живе поза державою, той або стоїть вище людини, або є істотою недорозвиненою у моральному відношенні.»

Арістотель, «Політика», 1253a

Філософ здійснив класифікацію форм державного правління, яка стала класичною і використовується дослідниками й сьогодні. Він поділив форми правління за двома критеріями: за кількістю правителів та за метою правління. Якщо влада діє в інтересах усього суспільства, форма правління вважається правильною. Якщо ж правителі діють у власних інтересах, форма стає неправильною, спотвореною.

До правильних форм Арістотель відносив монархію, при якій править одна особа в інтересах загального блага; аристократію, коли правлять найкращі та найдоброчесніші; та політію, яка передбачає правління більшості в інтересах усіх. Неправильними формами, які виникають внаслідок виродження правильних, є тиранія, коли одноосібний правитель діє у власних

інтересах; олігархія, тобто правління багатих, які дбають лише про свої статки; та демократія в негативному значенні, як владу натовпу, що зневажає закон. Таким чином, оцінка Арістотелем демократії суттєво відрізняється від сучасної: для нього це була неправильна форма правління, а позитивним аналогом виступала політія.

На думку Арістотеля, неправильні форми виникають тоді, коли правителі діють не в інтересах суспільства, а у власних цілях. Найкращою формою держави він вважав політію, тобто змішану систему правління, яка поєднує елементи демократії та аристократії. Особливо важливим для стабільності держави Арістотель вважав наявність потужного середнього класу. На його думку, де переважають бідні чи багаті, там виникають крайнощі, і саме середній клас є гарантією поміркованості та стабільності. Ця думка виявилася дивовижно прозорливою: сучасні політологи одноставно визнають, що саме сильний середній клас є основою стабільної демократії.

Арістотель також приділяв увагу питанням права, власності та виховання громадян. Він наголошував, що стабільність держави залежить від рівня моральності населення та дотримання законів. На його думку, закони повинні бути вищими за волю окремих правителів. Цю ідею пізніше повторюватимуть мислителі Нового часу, формуючи концепцію верховенства права як одну з основ сучасної демократії.

Окрім класичних трьох мислителів, важливий внесок у античну політичну думку зробили також стоїки та епікурейці. Стоїки, серед яких особливо виділяються Зенон, Сенека та Марк Аврелій, розвинули ідею космополітизму та природного права, що належить усім людям незалежно від їхнього походження. Епікурейці, навпаки, обстоювали концепцію політичного гедонізму, вважаючи, що держава виникла внаслідок договору між людьми задля забезпечення безпеки та спокою. Ці ідеї стали важливим джерелом для майбутніх теоретиків природного права і суспільного договору.

Завершальним етапом античної політичної думки стала римська традиція, найяскравішим представником якої був Марк Туллій Цицерон, який

жив у 106 і 43 роках до нашої ери. У праці «Про державу» Цицерон визначив державу як «справу народу», тобто спільноту людей, об'єднаних угодою щодо права та спільної користі. Це визначення вплинуло на середньовічних і ренесансних мислителів і фактично стало першим в історії формулюванням ідеї держави як публічно-правового утворення.

Політичні ідеї античності мали величезний вплив на подальший розвиток європейської філософії. Саме в цей період були закладені основи таких понять, як демократія, громадянство, законність, справедливість та політична відповідальність. Ідеї античних мислителів стали основою для розвитку політичної теорії у Середньовіччі, епоху Відродження та Новий час. Можна без перебільшення сказати, що вся західна політична думка є серією приміток до Платона, як влучно зазначив британський філософ Альфред Норт Вайтгед.

Таким чином, антична політична філософія започаткувала систематичне осмислення держави та влади. Праці Сократа, Платона та Арістотеля сформували основні напрями розвитку політичної думки та вплинули на становлення європейської цивілізації. Без їхньої спадщини неможливо зрозуміти не лише пізнішу європейську філософію, а й сучасну політичну культуру демократичних держав.

1.3. Політичні ідеї Середньовіччя та епохи Відродження

Після занепаду античного світу розвиток політичної філософії відбувався в нових історичних умовах. У Середньовіччі визначальний вплив на суспільне життя та світогляд людей мала християнська релігія. Саме тому політичні ідеї цього періоду були тісно пов'язані з богослов'ям і церковною доктриною. Основною особливістю середньовічної політичної думки стало прагнення пояснити походження державної влади через божественну волю та визначити співвідношення між церковною і світською владою.

Перехід від античного до середньовічного типу політичної свідомості відбувався поступово. Розпад Західної Римської імперії у 476 році, коли

германський вождь Одоакр скинув останнього західно-римського імператора Ромула Августула, став символічною межею, що відділяє античність від середніх віків. Проте християнізація Римської імперії розпочалася значно раніше, коли у 313 році імператор Костянтин Великий своїм Міланським едиктом дозволив християнам вільно сповідувати свою віру, а у 380 році імператор Феодосій оголосив християнство державною релігією. Так у європейській культурі утвердилося переконання у тісному зв'язку політичної влади з релігійним санкціонуванням.

У середньовічній філософії держава розглядалася не як результат природного розвитку суспільства, а як елемент божественного порядку. Влада монарха вважалася дарованою Богом, а покора правителю обов'язком людини. Це уявлення спиралося на знамениті слова апостола Павла з Послання до римлян, де у тринадцятому розділі зазначено, що кожна душа нехай підкоряється вищим владам, бо немає влади не від Бога, існуючі ж влади Богом установлені. Політичні ідеї цього часу були спрямовані насамперед на збереження суспільної стабільності, релігійної єдності та морального порядку.

Одним із найвідоміших представників середньовічної політичної філософії був Аврелій Августин, якого також називають Августином Гіппонським або Святим Августином. Він жив у 354 і 430 роках. Він народився у північноафриканському місті Тагасте, у родині язичника-батька та християнки-матері Моніки. Молодість Августина була буремною: він захоплювався маніхейством, скептицизмом, неоплатонізмом, перш ніж у 387 році, у тридцятирічному віці, прийняти хрещення в Мілані з рук святого Амвросія. Згодом він став єпископом Гіппона у Північній Африці, де й залишився до кінця життя.

Свою основну політико-теологічну працю «Про град Божий» Августин писав протягом тринадцяти років, з 413 по 426 рік. Безпосереднім приводом для написання цього твору став один з найдраматичніших політичних подій тієї доби, а саме захоплення Риму військами готського вождя Аларіха у 410 році. Падіння «вічного міста» приголомшило сучасників. Багато язичників

звинувачували в катастрофі християнство, мовляв, відмова від древніх богів призвела до гніву небес. Августин відповів їм цією монументальною працею.

У «Градї Божому» Августин виклав концепцію двох держав, Божої та земної. Августин вважав, що людське суспільство через гріховну природу людини не може бути досконалим. Земна держава існує для підтримання порядку та стримування людських пристрастей, тоді як справжня досконалість можлива лише у «градї Божому». Ці дві спільноти, за Августином, формуються двома видами любові: земний град побудовано на любові до себе, доведеній до зневаги до Бога, а небесний град на любові до Бога, доведеній до зневаги до себе.

«Дві любові створили два гради: любов до себе до зневаги Бога створила земний град, а любов до Бога до зневаги себе створила небесний град.»

Аврелій Августин, «Про град Божий», XIV.28

На думку Августина, державна влада виникла як наслідок гріхопадіння людини. Якби люди не були схильні до зла, потреби у примусовій владі не існувало б. Тому держава є необхідним засобом контролю над суспільством. Філософ підкреслював важливість моральності правителя та необхідність підкорення владі, якщо вона не суперечить християнським принципам. Без справедливості, питав Августин, чим відрізняються держави від великих розбійницьких зграй? І сам відповідав: нічим, окрім розмірів і безкарності.

Водночас Августин вважав, що духовна влада є вищою за світську, оскільки саме церква веде людину до спасіння. Ця ідея мала значний вплив на політичний розвиток Середньовіччя та сприяла посиленню ролі церкви у державному управлінні. Уявлення про вищість духовної влади над світською стало основою для майбутніх конфліктів між папством та світськими правителями, які пронизують усю середньовічну історію Європи.

Між Августином та Томою Аквінським середньовічна політична думка проходила тривалий шлях розвитку. Цікавим епізодом стала, наприклад, доктрина «двох мечів», сформульована папою Геласієм у V столітті, згідно з якою Христос вручив церкві два мечі, духовний та світський, а світську владу

делегував монархам. Іншим важливим внеском у політичну думку стала «Сума філософії» Беди Превелебного, а пізніше праці Іоана Скота Еріугени та Ансельма Кентерберійського.

Цікавим феноменом середньовічної політичної традиції є також ісламська політична філософія, представлена такими мислителями, як аль-Фарабі, який жив близько 870 і 950 років, та Ібн Рушд, відомий у латинській традиції як Аверроес, що жив у 1126 і 1198 роках. Аль-Фарабі у своєму творі «Про погляди жителів добродесного міста» розвинув ідеї Платона про ідеальну державу, поєднавши їх з ісламським богослов'ям. Аверроес, у свою чергу, прокоментував «Республіку» Платона і справив значний вплив на розвиток латинської філософії, особливо через посередництво єврейського філософа Маймоніда.

Важливе місце у розвитку середньовічної політичної думки посідає творчість Томи Аквінського, який жив у 1225 і 1274 роках. Цей видатний домініканський теолог народився в аристократичній родині графів Аквінських у південноіталійському Роккасеккському замку. Згідно з легендою, у дитинстві він був настільки великий та мовчазний, що однокласники прозвали його «німим бичком». На це його вчитель, видатний теолог Альберт Великий, відповів, що однокласники називають його німим бичком, але одного дня цей бичок зареве так, що його буде чути по всьому світові.

Тома Аквінський прагнув поєднати християнське вчення з філософією Арістотеля, чия політична думка повернулася до латинської інтелектуальної традиції завдяки арабським перекладам і коментарям. У своїх працях, насамперед у «Сумі теології» та «Про правління государів», Тома Аквінський розглядав державу як природну форму організації суспільства, необхідну для забезпечення загального блага.

На відміну від Августина, Тома Аквінський оцінював державу більш позитивно. Він вважав, що людина є суспільною істотою та не може існувати поза колективом. Держава повинна створювати умови для морального розвитку людини та забезпечувати справедливість. Якщо у Августина держава

виглядає як прикре наслідок гріхопадіння, своєрідна примусова організація для приборкання людських пристрастей, то у Томи Аквінського вона повертає собі аристотелівське розуміння як природного середовища для розквіту людської природи.

Особливу увагу філософ приділяв проблемі законів, виділивши чотири їх види, кожен з яких має своє джерело і свою сферу дії. Вічний закон є проявом божественного розуму, який керує всім світобудовою. Природний закон відображає моральні принципи, закладені Богом у природу людини, і доступний пізнанню за допомогою розуму. Божественний закон даний у священних писаннях, передовсім у Біблії, і доповнює природний закон у питаннях, що стосуються вічного спасіння. Людський закон, тобто закон, прийнятий державною владою, має узгоджуватися з природним і божественним законами.

Людські закони повинні відповідати природному та божественному законам. Якщо ж державні закони суперечать моральності, вони втрачають свою справедливість. Тома Аквінський прямо стверджував, що несправедливий закон не є законом у власному сенсі цього слова, а лише його збоченням. Ця думка стала фундаментом для подальшого розвитку концепції природного права та принципу непокори несправедливим законам, що знайшла практичне втілення, наприклад, у русі за громадянські права у США в середині XX століття.

Тома Аквінський підтримував монархічну форму правління, але вважав, що влада монарха не повинна бути необмеженою. Правитель має діяти в інтересах суспільства та дбати про загальне благо. Якщо ж влада стає тиранічною, народ має право чинити опір несправедливому правителю. Це положення суттєво відрізняло Тома від багатьох попередників і робило його думку значно більш демократичною за духом, ніж може видатися на перший погляд.

Політична філософія Середньовіччя значною мірою була спрямована на обґрунтування релігійного світогляду та підтримку існуючого суспільного

порядку. Проте вже наприкінці Середньовіччя починають формуватися нові політичні ідеї, пов'язані з розвитком міст, торгівлі та гуманізму. Розвиток університетів, які виникли у Європі у дванадцятому і тринадцятому століттях (Болонья у 1088 році, Париж близько 1150 року, Оксфорд приблизно у 1167 році), створив нові інтелектуальні центри, де поряд з теологією починали систематично викладати римське право та політичну філософію.

Особливо цікаву постать середньовічної політичної думки становить Марсилій Падуанський, який жив близько 1275 і 1342 років. У своєму трактаті «Захисник миру», написаному у 1324 році, він уперше в європейській традиції чітко обґрунтував принцип народного суверенітету: законодавча влада належить не правителю та не церкві, а народу в цілому. Це твердження настільки випередило свій час, що ще через чотири століття воно знайшло безпосереднє відображення у працях Жан-Жака Руссо.

Переломним етапом у розвитку політичної думки стала епоха Відродження. У цей період відбувається поступовий відхід від виключно релігійного пояснення політики та посилюється інтерес до людини, її прав і можливостей. Гуманісти Відродження прагнули дослідити політику як самостійну сферу суспільного життя. Італія, де феодална роздробленість співіснувала з розвиненими торговими республіками такими як Венеція та Флоренція, стала колыскою нової політичної думки.

Найяскравішим представником політичної думки Відродження був Нікколо Макіавеллі, який жив у 1469 і 1527 роках. Його біографія є типовою для гуманіста-практика епохи Відродження. Народжений у Флоренції в родині юриста, Макіавеллі здобув ґрунтовну гуманістичну освіту і у двадцять дев'ять років став на службу Флорентійської республіки, де працював секретарем Ради десяти, відповідального за зовнішні справи та війну. Він особисто зустрічався з найвпливовішими діячами своєї доби, включно з папою Юлієм II, французьким королем Людовіком XII та сумнозвісним Чезаре Борджа, чия безжальна політика стала, ймовірно, прообразом «государя» з його найвідомішої праці.

У 1512 році, коли Медичі повернули собі владу у Флоренції, Макіавеллі був не тільки звільнений зі служби, а й арештований, підданий тортурам і засланий у власне сільське помешкання поблизу Флоренції. Саме у цьому вимушеному усамітненні, у 1513 році, він написав свою знамениту працю «Державець», яку присвятив Лоренцо Медичі, сподіваючись повернути собі прихильність нової влади. Іронічно, що твір, який мав стати засобом повернення на службу, за життя автора так і не був опублікований і побачив світ лише через п'ять років після його смерті, у 1532 році.

«Державець» Макіавеллі став однією з найвідоміших політичних робіт в історії філософії. Макіавеллі вперше почав розглядати політику незалежно від релігії та моралі, аналізуючи її з позицій практичного управління державою. У цьому полягає революційний характер його думки: він не питав, якою має бути держава за вищим моральним ідеалом, а аналізував, як насправді влаштована політика і що треба робити, щоб у ній досягти успіху.

Основною метою держави Макіавеллі вважав зміцнення влади та забезпечення стабільності. Він виходив із переконання, що люди за своєю природою є егоїстичними, непостійними та схильними до конфліктів. Тому правитель повинен бути сильним, рішучим і готовим застосовувати будь-які засоби для збереження держави.

«Государю слід бути одночасно левом і лисом: левом, щоб лякати вовків, лисом, щоб уникати тенет.»

Нікколо Макіавеллі, «Державець», розділ XVIII

Макіавеллі вважав, що ефективний правитель має поєднувати якості лева і лисиці, тобто силу та хитрість. Він допускав використання жорстокості, обману та політичних маніпуляцій, якщо це сприяє стабільності держави. Саме через це ім'я Макіавеллі часто асоціюють із принципом «мета виправдовує засоби», хоча сам філософ прямо такої фрази не використовував. У іншому знаменитому пасажі він пише, що для государя краще бути водночас любимим і боящимся, але якщо доводиться обирати, то безпечніше навіювати

страх, ніж викликати любов, оскільки любов тримається на вдячності, яка швидко минає, а страх на боязні покарання, яка триває.

Водночас Макіавеллі не був прихильником тиранії заради особистої вигоди правителя. Його головною метою було створення сильної та незалежної держави. Він також наголошував на важливості підтримки народу та необхідності врахування суспільних настроїв. Парадоксально, але автор «Государя» був водночас і автором «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія», тобто значно об'ємнішої праці, у якій він захоплено описує переваги республіканського устрою та визнає, що краще, ніж монархія, державою керує мудрий народ під контролем законів.

Окрім Макіавеллі, важливими постатями політичної думки Відродження були Еразм Роттердамський, який жив близько 1466 і 1536 років, автор «Виховання християнського государя», у якому він обстоював протилежний макіавеллівському ідеал правителя-філософа, керованого християнськими цінностями. Жан Боден, який жив у 1530 і 1596 роках, у «Шести книгах про республіку» запровадив у політичну теорію поняття державного суверенітету. Гуго Гроцій, що жив у 1583 і 1645 роках, заклав основи сучасного міжнародного права своєю працею «Про право війни та миру».

Особливою постаттю епохи був англійський мислитель і державний діяч Томас Мор, який жив у 1478 і 1535 роках. У своїй «Утопії», написаній у 1516 році, він описав ідеальне суспільство, у якому не існує приватної власності, а всі громадяни рівні. Цікаво, що Мор сам обіймав найвищу державну посаду лорда-канцлера Англії і був страчений за наказом короля Генріха VIII за відмову визнати короля главою англійської церкви. Його канонізували як святого католицької церкви у 1935 році.

Політичні ідеї Відродження стали важливим етапом переходу від середньовічного світогляду до політичної філософії Нового часу. Саме в цей період починають формуватися уявлення про світську державу, політичний реалізм та автономність політики. Народження сучасної політичної науки

прийнято пов'язувати саме з ім'ям Макіавеллі, який першим відокремив політику від моралі та теології і почав аналізувати її за власною логікою.

Таким чином, політична думка Середньовіччя та Відродження пройшла складний шлях розвитку, від релігійного обґрунтування влади до формування світської політичної теорії. Ідеї Августина, Томи Аквінського та Макіавеллі суттєво вплинули на подальший розвиток політичної філософії та стали основою для виникнення нових концепцій держави, права та влади у Новий час. Без розуміння цього перехідного періоду неможливо адекватно осмислити подальші революційні зміни у європейській політичній свідомості.

РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ У НОВИЙ ЧАС

2.1. Теорії суспільного договору в політичній філософії Нового часу

Епоха Нового часу стала важливим етапом у розвитку політичної філософії. Саме в цей період відбулися значні зміни у суспільному житті Європи. Йшлося про формування національних держав, розвиток науки, секуляризацію суспільства та посилення ролі людини як самостійного суб'єкта політики. Політична думка поступово звільнялася від релігійного впливу, а мислителі почали шукати раціональні пояснення походження держави, влади та законів.

Історичний контекст, у якому формувалася політична філософія Нового часу, був надзвичайно драматичним. Реформація шістнадцятого століття розколола західне християнство на католиків і протестантів, що призвело до десятиліть кривавих релігійних воєн. Особливо жахливою була Тридцятилітня війна, яка тривала з 1618 по 1648 рік і коштувала Європі близько восьми мільйонів життів. Вестфальський мир 1648 року заклав основи нової системи міжнародних відносин, заснованої на принципі державного суверенітету. Великі географічні відкриття розширили горизонти європейської свідомості, познайомивши європейців з іншими цивілізаціями та культурами. Наукова революція, символом якої став Ньютон, продемонструвала можливості людського розуму.

Однією з найважливіших концепцій політичної філософії Нового часу стала теорія суспільного договору. Її суть полягала в тому, що держава виникла не через божественну волю, а внаслідок добровільної угоди між людьми. Люди свідомо об'єдналися у суспільство та створили державу для забезпечення безпеки, порядку та захисту своїх прав. Ця ідея виявилася справді революційною, оскільки вона переносила джерело політичної легітимності з небес на землю, з божественної волі на згоду людей.

Варто зазначити, що ідея суспільного договору не була цілком новою. Окремі її елементи можна знайти ще у софістів, у Епікура, у деяких середньовічних мислителів. Проте лише у Новий час ця концепція набула цілісного і систематизованого вигляду, ставши центральною для політичної філософії XVII і XVIII століть.

Теорія суспільного договору стала основою багатьох сучасних політичних ідей, зокрема концепції прав людини, демократії, народного суверенітету та правової держави. Найбільший внесок у розвиток цієї теорії зробили Томас Гоббс, Джон Локк та Жан-Жак Руссо. Кожен з них представив власну, відмінну від інших, версію суспільного договору, що відображала особливості його філософських поглядів та історичного досвіду.

Одним із перших теоретиків суспільного договору був Томас Гоббс. Цей англійський філософ жив у 1588 і 1679 роках, тобто прожив надзвичайно довге для свого часу життя у дев'яносто одного року. Народжений у графстві Вілтшир, він був сином сільського вікарія. Згідно з власним зізнанням Гоббса, його мати настільки злякалася звісток про наближення Іспанської Армади, що передчасно народила його. Філософ жартував, що його мати «народила близнюків, мене і страх», і саме страх став основним поняттям його політичної філософії.

Гоббс отримав ґрунтовну освіту в Оксфорді, а згодом упродовж багатьох років працював наставником у аристократичній родині Кавендішів. Це дозволило йому подорожувати континентальною Європою, де він особисто познайомився з Галілеєм, Декартом, Гассенді та іншими видатними мислителями свого часу. Під час Англійської громадянської війни, що почалася у 1642 році, Гоббс емігрував до Парижа через побоювання за своє життя, оскільки його роялістські симпатії могли коштувати йому свободи. Саме у Франції він написав свою знамениту працю «Левіафан», опубліковану у 1651 році.

Сама назва «Левіафан», запозичена з біблійної Книги Йова, де так називається морське чудовисько надзвичайної сили, мала символічний

характер. Гоббс порівнював державу з міфічним чудовиськом, яке наводить страх на людей, але саме завдяки цьому страху забезпечує порядок і безпеку. На знаменитій гравюрі, що прикрашала перше видання книги, зображено велетенську постать монарха, тіло якого складається з безлічі маленьких фігурок підданих, що символізує єдність народу під владою суверена.

Філософ виходив із того, що у природному стані люди є рівними, але водночас егоїстичними та схильними до суперництва. Кожна людина прагне власної вигоди, тому між людьми постійно виникають конфлікти. Гоббс описував природний стан як «війну всіх проти всіх», у якій життя людини є самотнім, бідним, жорстоким і коротким.

«У такому стані немає місця для працьовитості, оскільки плоди її ненадійні. А отже, немає ні землеробства, ні мореплавства, ні зручних будівель, ні знань, ні рахунку часу, ні мистецтв, ні літератури, ні суспільства. А найгірше за все є постійний страх і небезпека насильницької смерті, і життя людини самотнє, бідне, мерзотне, жорстоке і коротке.»

Томас Гоббс, «Левіафан», розділ XIII

Для подолання хаосу люди укладають суспільний договір та передають частину своїх прав державі. У результаті виникає сильна влада, здатна підтримувати порядок і гарантувати безпеку. Гоббс вважав, що держава повинна мати абсолютну владу, оскільки лише сильний правитель може запобігти анархії та громадянським конфліктам. У цьому пункті філософ розходився з більшістю своїх послідовників і робив свою концепцію надзвичайно дискусійною.

Важливо зазначити, що для Гоббса свобода людини не була найвищою цінністю. На перше місце він ставив безпеку та стабільність. Саме тому його політична концепція часто розглядається як обґрунтування абсолютної монархії. Проте парадоксальним чином саме Гоббс, обстоюючи абсолютизм, заклав інтелектуальні основи майбутнього лібералізму, оскільки виводив

легітимність влади з договору між людьми, а не з божественного встановлення.

Інший англійський мислитель Джон Локк значною мірою переосмислив теорію суспільного договору. Його політична філософія стала основою класичного лібералізму та суттєво вплинула на формування демократичних принципів у Європі та Америці. Локк жив у 1632 і 1704 роках, був сином пуританського юриста, отримав освіту в Оксфорді, де вивчав медицину та природничі науки. Тривалий час він був особистим лікарем і політичним радником графа Шефтсбері, видатного політичного діяча, лідера партії вігів.

Через свою близькість до Шефтсбері Локк зазнав політичних переслідувань і у 1683 році змушений був тікати до Голландії, де провів п'ять років. Лише після Славної революції 1688 року, яка скинула короля Якова II і встановила конституційну монархію у Англії, Локк зміг повернутися додому. У 1690 році, на хвилі переможної революції, він опублікував свою знамениту працю «Два трактати про правління», у якій сформулював основні принципи ліберальної політичної філософії.

На відміну від Гоббса, Локк мав більш оптимістичне уявлення про природу людини. Він вважав, що у природному стані люди є вільними та рівними, а також мають невід'ємні природні права. Серед них основними є право на життя, тобто кожна людина має право на збереження свого існування. Право на свободу означає, що ніхто не може бути позбавлений можливості діяти за власною волею у межах закону природи. Право на власність, яке Локк вважав найважливішим, виникає з того, що людина змішує свою працю з предметами природи. Локк включав до поняття власності також життя і свободу людини, формулюючи знамениту тріаду «life, liberty and property».

«Кожна людина має власність у своїй власній особі. На цю власність ніхто не має права, крім неї самої. Праця її тіла і робота її рук, можна сказати, належать саме їй.»

Джон Локк, «Другий трактат про правління», розділ V, § 27

Проте навіть у природному стані можуть виникати конфлікти через порушення прав людини. Саме тому люди створюють державу, яка повинна забезпечувати захист природних прав громадян. На відміну від Гоббса, для якого природний стан був станом війни, у Локка це стан відносної гармонії, у якому, однак, відсутні ефективні механізми вирішення суперечок.

На думку Локка, влада держави не є абсолютною. Якщо правитель порушує права людей або діє всупереч інтересам суспільства, народ має право на опір і навіть на повалення влади. Таким чином, Локк вперше обґрунтував принцип народного суверенітету та право громадян на політичну свободу. Його теорія права на повстання стала теоретичним обґрунтуванням як Славної революції в Англії, так і пізніше Американської революції 1776 року. Не випадково Томас Джефферсон, автор Декларації незалежності США, фактично переписав окремі фрази Локка, замінивши лише «власність» на «прагнення щастя».

Особливе значення у філософії Локка має ідея поділу влади. Він вважав, що державна влада повинна бути розділена на законодавчу, виконавчу та федеративну, щоб запобігти зловживанням з боку правителів. Ці ідеї пізніше були розвинуті у працях мислителів епохи Просвітництва, насамперед Монтеск'є, який замінив федеративну владу на судову, сформулювавши класичну тріаду розподілу влад, що збереглася й донині.

Величезний вплив на розвиток політичної філософії мав Жан-Жак Руссо, який жив у 1712 і 1778 роках. Народжений у Женеві в родині годинникаря, Руссо рано втратив матір і з самого дитинства зазнав поневірянь. Він не отримав систематичної освіти, був самоуком, що, втім, не завадило йому стати одним з найвпливовіших мислителів свого часу. Його доля містить чимало драматичних поворотів, зокрема навернення з кальвінізму у католицизм і повернення назад, тривале перебування у Парижі, дружба і розрив з Дідро та Вольтером, переслідування за релігійні погляди.

Світову славу принесла Руссо праця «Про суспільну угоду», опублікована у 1762 році. Цей твір став однією з найвпливовіших політичних

книг в історії і справив величезний вплив на Французьку революцію. Знаменита перша фраза праці звучить як маніфест нової епохи: людина народжується вільною, але всюди вона перебуває в кайданах.

«Людина народжується вільною, але всюди вона перебуває в кайданах.

Хто вважає себе паном інших, той ще більший раб, ніж вони.»

Жан-Жак Руссо, «Про суспільну угоду», книга I, розділ I

Руссо вважав, що первісна людина була доброю та вільною, однак розвиток приватної власності призвів до соціальної нерівності та конфліктів. На його думку, суспільний договір повинен забезпечувати не лише порядок, а й справедливість та рівність між людьми. У цьому Руссо суттєво розходився з Локком, для якого приватна власність була священною. Натомість для Руссо саме інститут приватної власності став джерелом усіх соціальних бід людства.

Основною ідеєю Руссо є поняття загальної волі. Він вважав, що справжня влада належить народові, а закони повинні виражати спільні інтереси громадян. Загальна воля, за Руссо, не є простою сумою індивідуальних воель, це щось більше, що відображає інтереси спільноти як цілого. Лише підкоряючись загальній волі, людина залишається по-справжньому вільною, оскільки підкорятися закону, який сам собі встановив, є виразом свободи.

Держава має діяти в інтересах усього суспільства, а не окремих груп чи правителів. Руссо виступав за активну участь громадян у політичному житті та підтримував демократичні форми правління. Його ідеї стали важливим теоретичним підґрунтям Французької революції та розвитку сучасної демократії. Втім, варто зауважити, що деякі дослідники, насамперед Жакоб Талмон і Карл Поппер, звинувачували Руссо у тому, що його концепція загальної волі заклала інтелектуальні основи майбутнього тоталітаризму. Це твердження залишається дискусійним, але показує, наскільки складною є спадщина женецького філософа.

Теорії суспільного договору мали величезне значення для подальшого розвитку політичної думки. Саме вони заклали основи сучасного розуміння

держави як інституту, створеного людьми для захисту їхніх прав та інтересів. Ідеї природних прав, народного суверенітету та правової держави стали фундаментом демократичних систем у багатьох країнах світу.

Крім того, концепції Гоббса, Локка та Руссо вплинули на розвиток міжнародного права, конституціоналізму та сучасної політичної культури. Їхні праці й сьогодні залишаються важливими джерелами для дослідження проблем влади, свободи та взаємовідносин між державою і громадянином. У ХХ столітті теорія суспільного договору пережила відродження у працях Джона Ролза, який у своїй «Теорії справедливості» 1971 року запропонував модернізовану версію контрактуалізму.

Таким чином, теорії суспільного договору стали одним із найважливіших етапів розвитку політичної філософії Нового часу. Вони змінили уявлення про походження держави, роль влади та права людини, а також сприяли формуванню демократичних принципів сучасного суспільства. Без цих теорій неможливо було б збудувати сучасні демократичні держави і сформуванню сучасне розуміння прав людини.

2.2. Політичні ідеї епохи Просвітництва

Епоха Просвітництва стала одним із найважливіших періодів у розвитку європейської політичної філософії. У XVII і XVIII століттях у Європі відбувалися глибокі соціальні, економічні та культурні зміни, які сприяли формуванню нових політичних ідей. Мислителі цього періоду прагнули звільнити суспільство від релігійного догматизму, абсолютизму та феодальних пережитків. Основою їхнього світогляду стали віра в силу людського розуму, свободу особистості та можливість побудови справедливого суспільства.

Сам термін «Просвітництво», у французькому варіанті «Lumières», у англійському «Enlightenment», у німецькому «Aufklärung», вказує на основну метафору цієї доби, на образ світла, що розсіює пільму невігластва. Знамените есе Іммануїла Канта 1784 року «Що таке Просвітництво?» дало класичне

визначення епохи. На думку Канта, Просвітництво є виходом людини зі стану своєї неповнолітності, у якому вона перебуває з власної вини. Девіз Просвітництва, за Кантом, звучить так: май мужність користуватися власним розумом.

Епоха Просвітництва тривала приблизно сто років, від англійської Славної революції 1688 року до Великої французької революції 1789 року. Це був час бурхливого розвитку науки, торгівлі, мистецтва і техніки. Європейські міста переживали швидке зростання, формувався новий клас буржуазії, який вимагав політичних прав. Видавалися перші енциклопедії, насамперед знаменита «Енциклопедія» Дідро і д'Аламбера, яка ставила собі за мету зібрати усе людське знання в одному виданні.

Політична філософія Просвітництва ґрунтувалася на переконанні, що всі люди від природи мають певні невід'ємні права, а держава повинна служити інтересам громадян. Просвітники виступали за розвиток освіти, науки, громадянських свобод та обмеження влади монархів. Саме в цей період були сформовані основні принципи сучасної демократії, правової держави та громадянського суспільства.

Одним із найвідоміших представників політичної думки Просвітництва був Шарль Луї Монтеск'є, який жив у 1689 і 1755 роках. Він народився в аристократичній родині на південному заході Франції і отримав ґрунтовну юридичну освіту. У молодості Монтеск'є служив у бордоському парламенті, тобто у судовому органі, а у тридцять чотири роки опублікував свій перший знаменитий твір «Перські листи», у якому під виглядом нотаток вигаданих перських мандрівників висміяв звичаї французького суспільства.

Найвищим досягненням Монтеск'є стала праця «Про дух законів», яку він писав упродовж двадцяти років і опублікував у 1748 році. Цей твір став фундаментальною роботою у сфері політичної теорії. Монтеск'є прагнув з'ясувати, яким чином закони та політичні інститути впливають на розвиток суспільства. Цікаво, що ще задовго до сучасної політології Монтеск'є

застосував порівняльний метод дослідження, аналізуючи політичні системи різних народів і епох.

Найважливішою ідеєю Монтеस्क'є стала теорія поділу влади. Він вважав, що для запобігання тиранії державна влада повинна бути розподілена між трьома незалежними гілками, а саме законодавчою, виконавчою і судовою. На думку мислителя, концентрація влади в руках однієї особи або органу неминуче призводить до зловживань і обмеження свободи громадян. Тому кожна гілка влади повинна контролювати інші та не допускати узурпації влади.

«Аби не було можливості зловживати владою, необхідно, щоб через певне розташування речей одна влада стримувала іншу.»

Шарль Луї Монтеस्क'є, «Про дух законів»

Ідея поділу влади мала величезний вплив на розвиток сучасних демократичних держав. Вона стала основою багатьох конституцій, зокрема Конституції США 1787 року та політичних систем європейських країн. Творці американської конституції, особливо Джеймс Медісон, прямо посилалися на Монтеस्क'є при розробці системи стримувань і противаг. Цікаво, що Монтеस्क'є помилково вважав, що поділ влади на три гілки існує в Англії його часу. Насправді у Британії законодавча і виконавча влада тісно переплітаються в рамках парламентаризму. Проте ця помилка не зменшила цінності його теоретичних висновків.

Монтеस्क'є також досліджував різні форми правління, виділяючи три основні типи. Республіку він визначав як форму правління, у якій верховна влада належить народові або частині народу. Монархія є правлінням однієї особи на основі усталених законів. Деспотія, на відміну від монархії, є правлінням однієї особи без законів, лише за її свавільною волею.

Філософ вважав, що найкращою формою правління є поміркована монархія або республіка, де влада обмежена законами. Особливу увагу він приділяв політичній свободі, яку розумів як право людини діяти в межах закону без страху перед свавіллям влади. Свобода, за Монтеस्क'є, не означає

робити все, що бажаєш, а лише робити те, що дозволяє закон. Якби можна було робити все, що забороняє закон, не було б і свободи, оскільки інші мали б ту саму можливість.

Окремою важливою ідеєю Монтеस्क'є була теорія впливу клімату та географії на політичні системи. Він вважав, що різні природні умови породжують різні характери народів, а це в свою чергу впливає на придатність тих чи інших політичних форм. Хоча сучасна наука відкинула багато конкретних висновків Монтеस्क'є з цього питання, його загальне розуміння того, що політичні інститути не існують у вакуумі, а тісно пов'язані з соціальним, культурним та природним середовищем, зберігає свою актуальність.

Іншим видатним представником Просвітництва був Вольтер, справжнє ім'я якого було Франсуа-Марі Аруе. Він жив у 1694 і 1778 роках і прожив надзвичайно багате на події життя. Народжений у Парижі в родині нотаріуса, Вольтер з юних років виявив виняткові літературні здібності. Його гострий язик неодноразово приводив його до Бастилії, у вигнання, але разом з тим робив його найвпливовішою інтелектуальною фігурою свого часу.

Політичні погляди Вольтера були спрямовані проти феодального ладу, церковного фанатизму та обмеження свободи думки. Вольтер активно виступав за свободу слова, віросповідання та право людини на власну думку. Хоча знамените висловлювання «я не згоден з тим, що ви говорите, але готовий померти за ваше право це говорити» насправді не належить Вольтеру, а є парафразом його позиції, зробленим англійською дослідницею Евелін Гол на початку ХХ століття, цей вислів точно передає сутність вольтерівської позиції щодо свободи слова.

Філософ критикував абсолютизм і свавілля влади, однак не підтримував радикальну демократію. Він вважав, що суспільством повинні керувати освічені та розумні правителі, здатні проводити реформи в інтересах народу. Саме тому його політичні погляди часто характеризують як концепцію освіченої монархії. Особисто Вольтер листувався з кількома монархами свого

часу, насамперед з пруським королем Фрідріхом II та російською імператрицею Катериною II, намагаючись впливати на них у дусі просвітницьких ідеалів.

Вольтер наголошував на важливості толерантності та захисту громадянських свобод. Його боротьба проти релігійної нетерпимості та цензури сприяла розвитку ідей гуманізму та прав людини. Особливо відома історія Жана Каласа, протестантського торговця з Тулузи, несправедливо звинуваченого у вбивстві власного сина і колесованого у 1762 році. Вольтер витратив роки на боротьбу за посмертну реабілітацію Каласа і досяг успіху, що стало одним з перших в історії прикладів громадянської активності інтелектуала на захист несправедливо засудженого.

Поряд з Монтеск'є і Вольтером важливими представниками французького Просвітництва були Дені Дідро, головний редактор «Енциклопедії»; Жан Лерон д'Аламбер, його співредактор і видатний математик; Клод Адріан Гельвецій, автор твору «Про розум», у якому стверджував, що люди від природи рівні, а всі відмінності між ними є наслідком виховання і середовища; Поль Анрі Гольбах, автор «Системи природи», яка стала маніфестом матеріалістичної філософії; та маркіз де Кондорсе, останній з великих просвітників, який трагічно загинув у тюрмі під час якобінського терору.

Шотландське Просвітництво також зробило значний внесок у розвиток політичної думки. Адам Сміт у своїй знаменитій праці «Дослідження про природу і причини багатства народів», опублікованій символічно у 1776 році, рік американської революції, заклав основи класичної політичної економії. Сміт обстоював ідею вільного ринку як механізму, що через свою «невидиму руку» забезпечує найкращий розподіл ресурсів у суспільстві.

Девід Х'юм, ще один шотландський мислитель, у своїх «Політичних есе» розвинув скептичну версію політичної філософії, ставлячи під сумнів абсолютність будь-яких політичних принципів. Едмунд Берк, ірландський мислитель і британський політик, своєю критикою Французької революції

1790 року заклав основи політичного консерватизму. Усі ці інтелектуальні рухи разом створили унікальну атмосферу європейського Просвітництва.

Важливе місце в політичній філософії Просвітництва займала проблема природних прав людини. Просвітники вважали, що кожна людина від народження має право на свободу, рівність і безпеку. Ці права не можуть бути відібрані державою, оскільки вони є природними та невід'ємними. Ця ідея стала центральною для всієї модерної політичної традиції і знайшла своє практичне втілення у конкретних історичних документах.

Ідеї Просвітництва значною мірою вплинули на розвиток революційних процесів XVIII століття. Зокрема, вони стали теоретичною основою Американської та Французької революцій. Декларація незалежності США, прийнята 4 липня 1776 року, починалася зі знаменитих слів про те, що всі люди створені рівними та наділені невід'ємними правами, серед яких життя, свобода і прагнення щастя. Французька Декларація прав людини і громадянина, прийнята 26 серпня 1789 року, проголошувала, що люди народжуються та залишаються вільними і рівними у правах. Обидва ці документи були створені під безпосереднім впливом просвітницьких ідей і стали зразками для подальших конституційних актів багатьох країн.

Особливе значення просвітники надавали освіті та розвитку науки. Вони вважали, що лише освічене суспільство здатне досягти справедливості та політичної свободи. Освіта, на їхню думку, повинна була сприяти формуванню критичного мислення та активної громадянської позиції. Кант у есе «Що таке Просвітництво?» наголошував, що єдине, що необхідно для Просвітництва, це свобода, і причому найбільш безневинна з усіх свобод, тобто свобода у всіх випадках публічно користуватися своїм розумом.

Політичні ідеї Просвітництва також сприяли формуванню концепції громадянського суспільства. Мислителі цього періоду підкреслювали важливість участі громадян у політичному житті, розвитку громадських організацій та захисту інтересів особистості. Виникають перші політичні клуби, наукові товариства, масонські ложі, журналістика стає впливовою

силою. Звичка обговорювати політичні питання у кав'ярнях, салонах, газетах перетворює освічену публіку на новий політичний суб'єкт.

Разом із тим деякі ідеї Просвітництва мали суперечливий характер. Частина мислителів підтримувала майнову нерівність і не визнавала політичних прав за всіма верствами населення. Більшість просвітників не виступала послідовно проти рабства, хоча окремі мислителі, наприклад Кондорсе, активно його критикували. Жінки в просвітницькій думці займали неоднозначне місце. З одного боку, у салонах освічених жінок, таких як мадам Жоффрен у Парижі, формувалося громадське життя епохи. З іншого боку, систематичне обґрунтування політичних прав жінок з'явилося лише наприкінці XVIII століття у працях Мері Волстонкрафт «Захист прав жінки» 1792 року.

Проте загалом саме Просвітництво стало важливим кроком на шляху до формування демократичних цінностей сучасного світу. Незважаючи на свої внутрішні суперечності і обмеженості, ця епоха створила той інтелектуальний фундамент, на якому стоїть сучасна політична культура.

Таким чином, політичні ідеї епохи Просвітництва суттєво змінили уявлення про державу, владу та права людини. Мислителі цього періоду заклали основи сучасної демократії, правової держави, поділу влади та громадянських свобод. Їхні ідеї мали величезний вплив на подальший розвиток політичної філософії та формування сучасних політичних систем. Двадцяте і двадцять перше століття часто ставили під сумнів спадщину Просвітництва, звинувачуючи його у надмірному раціоналізмі, європоцентризмі, недостатній увазі до традицій. Проте і сьогодні саме просвітницькі ідеали залишаються основним джерелом легітимності демократичних інститутів у всьому світі.

2.3. Німецька класична філософія та політичні ідеї

Німецька класична філософія стала важливим етапом у розвитку політичної думки кінця XVIII і початку XIX століття. У цей період

європейське суспільство переживало масштабні політичні та соціальні зміни, пов'язані з наслідками Французької революції, розвитком капіталізму та формуванням нових суспільних відносин. Німецькі філософи прагнули осмислити природу свободи, права, держави та історичного розвитку людства.

Особливістю німецької класичної філософії був високий рівень систематизації та абстрактності. На відміну від французьких просвітників, які зверталися до широкої публіки і прагнули практично змінювати суспільство, німецькі мислителі будували монументальні теоретичні системи. Це відобразилося і у їхньому стилі: тексти Канта і особливо Гегеля вважаються одними з найскладніших для розуміння у всій історії філософії.

Історичний контекст німецької класичної філософії був специфічним. Німеччина наприкінці XVIII століття залишалася політично роздробленою на сотні дрібних держав, об'єднаних у Священну Римську імперію німецької нації. Економічно і соціально вона відставала від Англії та Франції. Французька революція була сприйнята в Німеччині спочатку з ентузіазмом, але потім з жахом, особливо після якобінського терору. Наполеонівські війни докорінно змінили політичну карту Європи і призвели до низки реформ у самій Німеччині.

Особливе місце у політичній філософії цього періоду займають ідеї Іммануїла Канта та Георга Гегеля. Їхні концепції суттєво вплинули на подальший розвиток політичної теорії, права, етики та сучасного розуміння держави.

Іммануїл Кант жив у 1724 і 1804 роках. Він народився і прожив усе своє життя у східнопруському місті Кенігсберг, нинішньому Калінінграді. Кант ніколи не виїжджав далеко за межі рідного міста, проте у думках він охопив увесь світ. Сучасники жартували, що жителі Кенігсберга могли б звир'ятися годинники по щоденних прогулянках професора Канта, настільки пунктуальним було його життя. Лише одного разу він порушив свій звичний розпорядок, коли був так захоплений читанням «Емі ля» Руссо, що забув про прогулянку.

Кант походив із бідної ремісничої родини пієтистського віросповідання, що наклало відбиток на всю його філософію з її етичною серйозністю. Він навчався, а потім викладав у Кенігсберзькому університеті, ставши професором логіки і метафізики у 1770 році, коли йому було вже сорок шість років. Його три знамениті «Критики», тобто «Критика чистого розуму» 1781 року, «Критика практичного розуму» 1788 року і «Критика здатності судження» 1790 року, стали вершиною німецької класичної філософії.

Одним із центральних понять у філософії Канта була свобода людини. Кант вважав, що кожна людина є розумною та моральною істотою, яка має невід'ємну гідність. Саме здатність людини діяти відповідно до морального закону робить її вільною. Знаменитий категоричний імператив Канта є квінтесенцією його етичного вчення.

«Дій так, щоб максима твоєї волі завжди могла стати водночас і принципом загального законодавства.»

Іммануїл Кант, «Критика практичного розуму»

У іншому формулюванні Кант вимагав ставитися до людини, як до своєї, так і до будь-якої іншої, завжди як до мети, ніколи лише як до засобу. Цей принцип ліг в основу сучасної концепції прав людини, зокрема Загальної декларації прав людини 1948 року, у преамбулі якої згадується невід'ємна гідність кожної особи.

У політичній філософії Кант особливу увагу приділяв проблемі права та держави. Він вважав, що головним завданням держави є забезпечення свободи кожного громадянина через систему справедливих законів. Держава повинна створювати умови, за яких свобода однієї людини не порушує свободу іншої. У праці «Метафізика моралі», особливо у її частині під назвою «Метафізичні засади вчення про право» 1797 року, Кант детально розробив концепцію правової держави.

Кант був прихильником правової держави. На його думку, влада повинна діяти виключно в межах закону, а сам закон має ґрунтуватися на принципах розуму та справедливості. Він виступав проти деспотизму та

свавілля влади, наголошуючи на необхідності громадянських прав і свобод. Концепція Rechtsstaat, тобто правової держави, увійшла в німецьку правову традицію саме завдяки Канту.

Філософ також підтримував ідею республіканської форми правління. Кант вважав, що народ повинен брати участь у формуванні законів через представницькі органи влади. Він підкреслював важливість поділу влади та незалежності судової системи. Цікаво, що Кант розрізняв форму суверенітету (тобто монархія, аристократія, демократія) і форму правління (республіканська або деспотична). На його думку, можна мати монархію з республіканською формою правління, тобто з реальним поділом влади, або демократію з деспотичною формою, якщо влада зосереджена в руках більшості без обмежень.

Особливе місце у політичній філософії Канта займає концепція вічного миру. У своїй праці «До вічного миру», написаній у 1795 році, він висунув ідею створення міжнародного союзу держав, який би забезпечував мирне співіснування народів та запобігав війнам. Кант вважав, що розвиток права та міжнародного співробітництва здатний привести людство до більш справедливого світового порядку. Він сформулював низку конкретних статей, які мали б скласти основу майбутнього міжнародного порядку, серед них заборона таємних договорів, недопустимість використання шпигунства, поступове скасування постійних армій, заборона втручання у внутрішні справи іншої держави.

Ідеї Канта мали величезний вплив на розвиток міжнародного права, концепції прав людини та сучасної демократії. Його погляди стали теоретичною основою багатьох сучасних принципів правової держави. Створення Ліги Націй у 1920 році та Організації Об'єднаних Націй у 1945 році було практичним кроком у напрямку, який передбачив Кант. У сучасній міжнародній політичній теорії існує цілий напрям під назвою кантіанство, представники якого, серед них зокрема Юрген Габермас, продовжують розвивати ідеї кенігсберзького мислителя в умовах глобалізованого світу.

Іншим видатним представником німецької класичної філософії був Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, який жив у 1770 і 1831 роках. Він народився у Штутгарті в родині скромного чиновника, навчався у Тюбінгенській богословській семінарії, де його однокурсниками і друзями були майбутній поет Фрідріх Гельдерлін і майбутній філософ Фрідріх Шеллінг. Тривалий час Гегель працював домашнім вчителем, потім видавцем газети, директором гімназії у Нюрнберзі. Лише у 1818 році, у сорок вісім років, він став професором Берлінського університету, де викладав до самої смерті.

Гегель став свідком величезних історичних подій свого часу: Французької революції, Наполеонівських війн, реформ у Пруссії, реакції після Віденського конгресу. Знаменита легенда розповідає, що коли Гегель писав свою першу велику працю «Феноменологія духу» в Єні у 1806 році, він побачив у вікно Наполеона, який в'їжджав до міста на чолі своєї армії після Єнської битви. Гегель назвав Наполеона світовим духом верхи на коні, побачивши в особі імператора втілення ідей, які формують історію.

На відміну від Канта, Гегель розглядав державу не лише як механізм захисту прав людини, а як найвищу форму розвитку суспільства та втілення загального інтересу. Це принципово відрізняло його позицію від ліберальної традиції. Для Гегеля держава не була просто інструментом для забезпечення прав індивідів, як для Локка, або для досягнення безпеки, як для Гоббса. Держава, у його розумінні, була моральною субстанцією, втіленням розумної свободи.

У своїй праці «Філософія права», опублікованій у 1820 році, Гегель стверджував, що держава є результатом історичного розвитку людства. Він вважав, що свобода людини може бути реалізована лише в межах держави, оскільки саме держава забезпечує правопорядок, моральність та єдність суспільства.

«Все дійсне є розумним, і все розумне є дійсним.»

Георг Гегель, «Філософія права», передмова

Гегель розглядав розвиток суспільства як діалектичний процес, у якому кожен історичний етап виникає через боротьбу суперечностей. На його думку, історія є поступовим розвитком свободи та людського духу. Знаменита гегелівська діалектика з її тріадою тези, антитези і синтезу стала одним з найвпливовіших методологічних принципів у філософії та суспільних науках.

Філософ виділяв три основні рівні суспільного життя, що поступово розвиваються один з одного. Сім'я є первинною формою людських відносин, заснованою на моральності та взаємній підтримці. У сім'ї людина переживає перше відчуття єдності з іншими, любові, обов'язку. Громадянське суспільство виникає як сфера економічних і соціальних інтересів людей, де кожен переслідує власну вигоду. Тут панують ринок, конкуренція, поділ праці. Проте лише держава здатна об'єднати суспільство та забезпечити загальне благо, перетворюючи приватні інтереси громадянського суспільства на спільну мету всієї спільноти.

Гегель надавав великого значення сильній державній владі. Він вважав, що держава має бути виразником загальної волі народу та гарантом суспільного порядку. Водночас філософ не підтримував необмежений деспотизм. На його думку, держава повинна діяти відповідно до законів і враховувати інтереси громадян. Ідеалом для Гегеля була конституційна монархія пруського зразка, у якій сильний монарх керує разом з представницькими органами влади.

Особливу увагу Гегель приділяв ролі особистості в історії. Він вважав, що великі історичні діячі здатні втілювати потреби свого часу та сприяти розвитку суспільства. Через це філософія Гегеля суттєво вплинула на подальші політичні теорії, зокрема на консерватизм, націоналізм і марксизм. Карл Маркс, як відомо, відштовхнувся від Гегеля, перевернувши, за його власним висловом, гегелівську діалектику з голови на ноги, замінивши духовну основу історії на матеріальну.

Окрім Канта і Гегеля, важливими представниками німецької класичної філософії були Йоганн Готліб Фіхте, що жив у 1762 і 1814 роках, і Фрідріх

Вільгельм Шеллінг, що жив у 1775 і 1854 роках. Фіхте у своїх «Промовах до німецької нації», виголошених у Берліні в 1808 році під час французької окупації, заклав основи німецького національного самоусвідомлення. Шеллінг розвинув філософію природи та філософію тотожності, які вплинули на романтичну політичну думку.

Німецька класична філософія мала надзвичайно великий вплив на розвиток політичної думки XIX і XX століть. Її ідеї стали фундаментом для формування концепцій правової держави, громадянського суспільства, історичного розвитку та діалектики, а також справили вирішальний вплив на формування марксистської теорії. Старогегельянці, серед них Бруно Бауер і Девід Штраус, та младогегельянці, до яких належали ранні Маркс і Енгельс, представили різні інтерпретації гегелівської спадщини, що мали велике значення для подальшого розвитку політичної думки.

У XX столітті інтерес до німецької класичної філософії пережив відродження. Франкфуртська школа, представлена Максом Горкгаймером, Теодором Адорно, Гербертом Маркузе, продовжила гегелівсько-марксистську традицію, поєднавши її з фрейдистським психоаналізом. Юрген Габермас, найвидатніший представник другого покоління Франкфуртської школи, реформулював кантівську етику в термінах теорії комунікативної дії. Англо-американський філософ Ішая Берлін присвятив одну з найвідоміших своїх лекцій 1958 року двом концепціям свободи, негативній (свобода від) та позитивній (свобода для), які можна простежити аж до Канта і Гегеля.

Таким чином, німецька класична філософія завершила розвиток політичної думки Нового часу та підготувала підґрунтя для виникнення нових напрямів політичної філософії XIX століття. Ідеї Канта та Гегеля стали важливим етапом у формуванні сучасного розуміння свободи, права та держави. Без них неможливо зрозуміти ні марксистську критику капіталізму, ні сучасну дискусію між лібералами і комунітаристами, ні концепцію прав людини, що стала основою сучасного міжнародного права.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ

3.1. Марксизм і критика капіталістичного суспільства

У ХІХ столітті політична філософія зазнала суттєвих змін під впливом промислової революції, розвитку капіталізму та загострення соціальних суперечностей. Швидке зростання промислового виробництва, урбанізація та формування нових соціальних класів призвели до виникнення численних проблем, серед яких нерівність, експлуатація праці, бідність та соціальна нестабільність. У цих умовах особливого значення набули політичні та соціально-філософські ідеї марксизму.

Історичний контекст виникнення марксизму був надзвичайно драматичним. Європа першої половини ХІХ століття переживала бурхливі суспільні зміни. Промислова революція, що почалася в Англії наприкінці ХVІІІ століття, поширилася на континент і повністю перетворила обличчя суспільства. У 1830 і 1848 роках Європу прокотилися хвилі революцій. Особливо знаменною була революційна хвиля 1848 року, яка прокотилася від Парижа до Відня, від Берліна до Будапешта. Саме у цей рік був опублікований і знаменитий «Маніфест Комуністичної партії», написаний Марксом і Енгельсом.

Засновниками марксистської теорії були Карл Маркс та Фрідріх Енгельс. Їхні праці стали одними з найвпливовіших у політичній історії ХІХ і ХХ століть. Марксизм являє собою цілісну систему філософських, економічних і політичних поглядів, спрямованих на аналіз суспільного розвитку та критики капіталістичного ладу.

Карл Маркс жив у 1818 і 1883 роках. Він народився у місті Трір на заході Німеччини в родині юриста-єврея, який прийняв протестантизм заради збереження професії. Маркс отримав ґрунтовну освіту в Боннському та Берлінському університетах, де захопився філософією Гегеля. У 1841 році він

отримав ступінь доктора філософії за дисертацію про відмінність між натурфілософією Демокрита та Епікура. Молодий Маркс мріяв про академічну кар'єру, але через свої радикальні погляди не зміг отримати посади в університеті і змушений був стати журналістом.

Як редактор «Рейнської газети» у Кельні, Маркс уперше зіткнувся з конкретними соціальними проблемами свого часу, зокрема з питанням про крадіжку дров бідняками у поміщицьких лісах. Саме цей досвід, за його власним зізнанням, спонукав його перейти від чистої філософії до економіки та соціальної критики. У 1843 році він переїхав до Парижа, де познайомився з Фрідріхом Енгельсом, з яким його з'єднала дружба та інтелектуальна співпраця на все життя.

Фрідріх Енгельс жив у 1820 і 1895 роках. На відміну від Маркса, він походив з заможної родини фабриканта-текстильника з Вуперталю. Його батько мав підприємства у Манчестері, найбільшому промисловому центрі тогочасної Англії, і саме там Енгельс на власні очі побачив жахливі умови життя робітників. Його перша велика робота «Становище робітничого класу в Англії», написана у 1845 році, була своєрідним соціологічним дослідженням, заснованим на безпосередніх спостереженнях. Енгельс продовжував працювати у бізнесі свого батька, що дозволяло йому матеріально підтримувати Маркса упродовж десятиліть.

Доля Маркса була переважно гіркою. Через свою політичну діяльність він був вимушений переїздити з країни в країну. Спочатку Париж, потім Брюссель, далі знову Париж, нарешті Лондон, де він прожив останні тридцять чотири роки свого життя. Сім'я Маркса жила у крайній бідності, троє з шести дітей померли у дитинстві. Фінансову підтримку родині Марксів забезпечував саме Енгельс.

Знаменита фраза з «Маніфесту Комуністичної партії» 1848 року стала однією з найвідоміших в історії політичної літератури:

«Привид бродить по Європі, привид комунізму. Усі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привида.»

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, «Маніфест Комуністичної партії», вступ

Основою марксистської філософії є матеріалістичне розуміння історії. Маркс і Енгельс вважали, що розвиток суспільства визначається насамперед економічними відносинами та способом виробництва матеріальних благ. Саме економічна структура суспільства формує політичні інститути, право, культуру та ідеологію. Маркс розрізняв базис, тобто сукупність виробничих відносин, і надбудову, тобто політичні, правові та ідеологічні форми, які виростають на основі цього базису. У знаменитій передмові до «Критики політичної економії» 1859 року Маркс сформулював це так.

«Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість.»

Карл Маркс, «Передмова до критики політичної економії», 1859

На думку Маркса, історія людства є історією боротьби класів. Цю думку він сформулював на самому початку «Маніфесту Комуністичної партії». У різні історичні епохи суспільство поділялося на панівні та пригноблені класи, між якими виникали конфлікти через нерівний розподіл власності та влади. Так було у античному суспільстві з його поділом на рабовласників і рабів. У феодальному суспільстві протистояли феодалі і селяни-кріпаки. У капіталістичному суспільстві основними класами стають буржуазія, тобто власники засобів виробництва, та пролетаріат, тобто наймані робітники, які не мають нічого, крім своєї робочої сили.

Буржуазія володіє засобами виробництва (фабриками, заводами, капіталом), тоді як пролетаріат змушений продавати свою працю для виживання. Маркс вважав, що капіталістична система ґрунтується на експлуатації робітників, оскільки власники підприємств привласнюють результати чужої праці. Це й становить суть соціальної несправедливості капіталізму.

Одним із ключових понять марксистської теорії є додаткова вартість. Маркс стверджував, що робітник створює більше вартості, ніж отримує у вигляді заробітної плати. Різниця між реально створеною вартістю та оплатою

праці привласнюється капіталістом у формі прибутку. Саме це, на думку Маркса, є основою експлуатації в капіталістичному суспільстві. Свою найвідомішу економічну працю, три томний «Капітал», Маркс присвятив детальному дослідженню цього механізму. Перший том «Капіталу» був опублікований у 1867 році, тоді як другий і третій томи вийшли вже після смерті автора, у редакції Енгельса.

Маркс також звертав увагу на проблему відчуження праці. Він вважав, що в умовах капіталізму людина втрачає контроль над результатами своєї діяльності та перетворюється на додаток до виробничої системи. Праця перестає бути творчою діяльністю і стає лише засобом виживання. Концепцію відчуження Маркс розробив насамперед у «Економічно-філософських рукописах» 1844 року, які залишалися неопублікованими до 1932 року, коли їх знайшли і опублікували радянські дослідники. Ці тексти зробили величезний вплив на філософію ХХ століття, зокрема на екзистенціалізм, франкфуртську школу та гуманістичний марксизм.

Маркс виділяв кілька видів відчуження. Робітник відчужений від продукту своєї праці, оскільки виготовлений ним предмет йому не належить. Робітник відчужений від самого процесу праці, оскільки праця для нього є лише засобом задоволення інших потреб, а не способом самореалізації. Робітник відчужений від своєї родової сутності як людини, оскільки саме творча, вільна праця є тим, що відрізняє людину від тварини. Нарешті, робітник відчужений від інших людей, оскільки в капіталістичному суспільстві усі стають конкурентами.

Важливе місце у марксистській теорії займає концепція революції. Маркс і Енгельс вважали, що капіталізм неминуче породжує соціальні конфлікти та кризи. З часом суперечності між буржуазією і пролетаріатом загострюються настільки, що робітничий клас здійснює революцію та встановлює новий суспільний лад. Маркс називав цю революцію пролетарською, на відміну від попередніх буржуазних революцій, які лише

змінювали один панівний клас на інший. Пролетарська революція мала на меті взагалі знищити поділ суспільства на класи.

Після революції, за Марксом, повинна виникнути диктатура пролетаріату, тобто тимчасова форма влади, необхідна для ліквідації класового поділу та побудови соціалістичного суспільства. У майбутньому держава поступово втратить свою примусову функцію та «відмре», оскільки зникнуть соціальні конфлікти та нерівність. Це положення про відмирання держави після переходу до комунізму є одним з найбільш утопічних у марксистській теорії і саме воно стало однією з головних мішеней критики з боку лібералів і консерваторів.

Кінцевою метою марксизму є створення комуністичного суспільства, у якому не буде приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною та класової нерівності. У такому суспільстві, за Марксом, кожна людина зможе вільно розвивати свої здібності та працювати на благо всього колективу. Знаменитий принцип розподілу у комуністичному суспільстві Маркс сформулював у «Критиці Готської програми» 1875 року: від кожного за здібностями, кожному за потребами.

Політичні ідеї марксизму мали величезний вплив на історію ХХ століття. Вони стали теоретичною основою соціалістичних і комуністичних рухів у багатьох країнах світу. Марксизм значною мірою вплинув на революційні процеси, розвиток робітничого руху та формування соціалістичних держав. Російська революція 1917 року, китайська революція 1949 року, кубинська революція 1959 року, в'єтнамська війна за незалежність, чисельні революційні рухи у Латинській Америці, Африці та Азії, усі вони так чи інакше зверталися до марксистських ідей.

Водночас практична реалізація марксистських ідей у деяких країнах призвела до виникнення тоталітарних режимів, обмеження політичних свобод та концентрації влади в руках партійної еліти. Це стало причиною численної критики марксизму з боку представників ліберальної та демократичної політичної думки. Особливо нищівною була критика з боку Карла Поппера у

праці «Відкрите суспільство та його вороги» 1945 року, де він зараховував Маркса до «ворогів відкритого суспільства» разом з Платоном і Гегелем.

Для України, яка пережила трагічний досвід тоталітаризму радянського зразка, питання критичного осмислення марксизму є особливо важливим. Голодомор 1932 і 1933 років, масові репресії, депортації народів, заборона української мови і культури, переслідування інтелігенції, усе це було здійснене під прапором марксистсько-ленінської ідеології, хоча сам Маркс ніколи не передбачав і не виправдовував подібних злочинів. Тут постає одне з найскладніших питань філософії, а саме питання про відповідальність ідей за їхнє практичне втілення.

Попри це, багато ідей Маркса залишаються актуальними й сьогодні. Його аналіз соціальної нерівності, економічної експлуатації та впливу капіталу на політику продовжує використовуватися у сучасній соціальній та політичній філософії. Деякі концепції марксизму стали основою для розвитку соціал-демократичних ідей, системи соціального захисту та трудового законодавства. Сучасні скандинавські країни, у яких побудовано одні з найбільш справедливих суспільств у світі, значною мірою спиралися на соціал-демократичну переробку марксистських ідей.

Важливим є також внесок марксизму у розвиток критичного аналізу суспільства. Марксистська філософія спонукала дослідників звертати увагу на економічні причини політичних процесів, роль соціальних класів та проблему соціальної справедливості. У ХХ столітті виник так званий західний марксизм, представлений такими видатними мислителями, як Антоніо Грамші, Дьордь Лукач, Луї Альтюссер, Юрген Габермас, Ерік Гобсбаум. Ці автори, не приймаючи практик радянського тоталітаризму, розвивали окремі аспекти марксистської методології в академічному середовищі.

Таким чином, марксизм став одним із найвпливовіших напрямів політичної філософії ХІХ і ХХ століть. Ідеї Карла Маркса та Фрідріха Енгельса суттєво змінили уявлення про суспільство, державу та економічні відносини. Незважаючи на суперечливість практичного втілення марксистських

концепцій, їхній вплив на розвиток політичної думки та світової історії залишається надзвичайно значним. Сучасна політична філософія може критично сприймати марксизм, але не може повністю ігнорувати його, оскільки питання про соціальну справедливість, нерівність і експлуатацію, які поставив Маркс, не втратили своєї актуальності.

3.2. Лібералізм, консерватизм та тоталітаризм у XX столітті

Політична філософія XX століття характеризується надзвичайною різноманітністю напрямів та інтенсивною ідеологічною боротьбою. Світові війни, революції, формування нових держав та глобальні соціальні перетворення зумовили виникнення та розвиток основних політичних ідеологій, що визначили обличчя сучасної цивілізації. Найвпливовішими з них стали лібералізм, консерватизм і тоталітарні ідеології, які запропонували принципово різні моделі організації суспільства, держави та влади.

XX століття стало добою найбільших катастроф в історії людства. Дві світові війни забрали життя понад ста мільйонів людей. Тоталітарні режими нацистської Німеччини та сталінського Радянського Союзу здійснили геноцид і масові репресії безпрецедентного масштабу. Холодна війна, що тривала з 1945 по 1991 рік, поставила людство на межу ядерного знищення. У цих умовах політична філософія мала осмислити, як стало можливим таке зло і як його запобігти у майбутньому.

Лібералізм є однією з найбільш впливових політичних філософій сучасності. Його витоки сягають праць Джона Локка, Шарля Луї Монтеск'є та інших мислителів Нового часу й Просвітництва. Класичний лібералізм ґрунтується на ідеях свободи особистості, природних прав людини, обмеження державної влади та верховенства права. У XX столітті лібералізм пройшов складну еволюцію, переживши кризу у міжвоєнний період, відродження після Другої світової війни і нові випробування у наш час.

У XX столітті ліберальна думка отримала новий розвиток у працях таких мислителів, як Фрідріх фон Гаєк, Карл Поппер, Джон Ролз та Ісає Берлін.

Кожен із них зробив значний внесок у розуміння свободи, демократії та справедливості.

Фрідріх Август фон Гаєк жив у 1899 і 1992 роках. Австрійський за походженням економіст і філософ, він пережив крах Австро-Угорської імперії, прихід нацистів до влади і вимушено емігрував спочатку до Англії, а потім до США. У 1944 році він опублікував працю «Шлях до рабства», у якій застерігав від небезпеки централізованого державного планування, вважаючи його загрозою індивідуальній свободі. Гаєк стверджував, що планова економіка з її концентрацією влади у державних органах неминуче веде до тоталітаризму, незалежно від благих намірів її прихильників. У 1974 році Гаєк отримав Нобелівську премію з економіки.

«Спроби планувати економічне життя суспільства є несумісними зі свободою, і там, де така планова система реалізована, неминуче встановлюється тоталітарна влада.»

Фрідріх фон Гаєк, «Шлях до рабства»

Карл Поппер, який жив у 1902 і 1994 роках, був ще одним видатним мислителем австрійського походження, який вимушено емігрував після приходу нацистів. У своїй знаменитій праці «Відкрите суспільство та його вороги», написаній у Новій Зеландії під час Другої світової війни і опублікованій у 1945 році, Поппер обґрунтував концепцію відкритого суспільства, заснованого на критичному мисленні, демократичних інститутах та толерантності.

Поппер протиставляв відкрите суспільство закритому, або племінному. Закрите суспільство характеризується тим, що його члени вірять у магічну спорідненість з певними традиціями, ритуалами та звичаями, у незмінність соціального порядку. Відкрите суспільство, навпаки, ґрунтується на здатності людей критично оцінювати власні переконання, змінювати соціальні норми, обирати своє майбутнє. Знаменитий парадокс толерантності, сформульований Поппером, полягає у тому, що необмежена толерантність неминуче веде до зникнення толерантності. Якщо ми поширюємо необмежену толерантність

навіть на тих, хто є нетолерантним, якщо ми не готові захищати толерантне суспільство від нападів нетолерантних, то толерантні будуть знищені, а з ними і сама толерантність.

Особливе значення для сучасної ліберальної філософії має теорія справедливості Джона Ролза. Цей американський філософ, який жив у 1921 і 2002 роках, опублікував у 1971 році книгу «Теорія справедливості», що стала однією з найвпливовіших філософських праць другої половини ХХ століття. У ній він обґрунтував принципи справедливого суспільного устрою, який поєднує особисту свободу з принципом соціальної рівності.

Ролз запропонував знаменитий мисленнєвий експеримент під назвою «вуаль незнання». Він пропонував уявити, що люди мають вибрати принципи справедливого суспільства, не знаючи, ким вони у ньому будуть, тобто не знаючи свого майбутнього соціального статусу, статі, раси, релігії, здібностей. Він стверджував, що раціональні люди в такій ситуації обрали б два принципи: по-перше, рівні базові свободи для всіх; по-друге, соціальна та економічна нерівність допустима лише за умови, що вона приносить найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства і що посади відкриті для всіх в умовах рівних можливостей.

Ісая Берлін, англійський філософ латвійсько-єврейського походження, який жив у 1909 і 1997 роках, прославився своєю лекцією «Дві концепції свободи», прочитаною в Оксфорді у 1958 році. Він розрізнув негативну свободу, тобто свободу від втручання інших, і позитивну свободу, тобто свободу для самореалізації. Берлін застерігав, що абсолютизація позитивної свободи може призводити до тоталітарних спокус, коли влада нав'язує людям, у чому полягає їхня «справжня» свобода і «справжній» інтерес.

Основними цінностями лібералізму є свобода особистості, рівність перед законом, приватна власність, верховенство права, плюралізм і толерантність, обмежена державна влада. Цей перелік відображає той консенсус, який сформувався у ліберальній традиції упродовж двох останніх століть.

Ліберальна демократія стала домінуючою формою державного устрою в багатьох країнах Європи, Північної Америки та інших регіонах світу. Вона ґрунтується на принципах вільних виборів, поділу влади, захисту прав людини та існування громадянського суспільства. У 1989 році, з падінням Берлінської стіни і розпадом радянського блоку, американський філософ Френсіс Фукуяма у знаменитому есе «Кінець історії?» висловив припущення про остаточну перемогу ліберальної демократії як кінцевої форми людської політичної організації. Проте подальші події ХХІ століття поставили цей оптимізм під сумнів.

На противагу лібералізму у ХХ столітті продовжував розвиватися консерватизм. Як політична філософія консерватизм виник наприкінці ХVІІІ століття у працях Едмунда Берка, який жив у 1729 і 1797 роках. Цей англо-ірландський мислитель і політик у своїх «Роздумах про революцію у Франції» 1790 року критично оцінив радикальні перетворення Французької революції. Берк стверджував, що суспільство не можна перебудувати за абстрактною раціональною схемою, оскільки воно є складним органічним утворенням, у якому традиції, звичаї, інститути являють собою накопичену мудрість поколінь.

«Суспільство є союзом не лише між живими, але й між живими, померлими і тими, хто має народитися.»

Едмунд Берк, «Роздуми про революцію у Франції»

Консерватори наголошують на цінності традицій, історичної спадщини, релігії, сім'ї та національної ідентичності. Основними принципами консервативної політичної філософії є збереження традиційних суспільних інститутів, повага до історичної спадщини та культури, поступовість суспільних змін, захист моральних і релігійних цінностей, підтримка сім'ї як основи суспільства, обережне ставлення до радикальних реформ.

У ХХ столітті консервативна думка розвивалася в працях таких мислителів, як Майкл Оукшотт, Лео Штраус та Роджер Скрутон. Майкл Оукшотт, англійський філософ ХХ століття, у праці «Раціоналізм у політиці»

1962 року піддав нищівній критиці спроби сучасного раціоналізму проектувати суспільство за абстрактними схемами. Для нього політика мала бути не наукою, а мистецтвом, заснованим на досвіді та практичній мудрості.

Лео Штраус, американський філософ єврейсько-німецького походження, який жив у 1899 і 1973 роках, прагнув відновити класичну політичну філософію Платона і Арістотеля у сучасних умовах. Він критикував модерний політичний раціоналізм за втрату зв'язку з ідеєю «вищого блага» і нездатність протистояти нігілізму. Роджер Скрутон, англійський філософ, який жив у 1944 і 2020 роках, у численних працях обстоював важливість збереження культурної ідентичності, моральних норм та політичної стабільності.

Консерватизм виступає проти радикальних соціальних експериментів та підкреслює необхідність обережного підходу до суспільних перетворень. У сучасному світі консервативна політична думка переживає певне відродження як реакція на швидкі зміни, спричинені глобалізацією, інформаційними технологіями, демографічними процесами.

Особливу та трагічну сторінку в історії політичної філософії ХХ століття становлять тоталітарні ідеології. Тоталітаризм як форма політичного устрою характеризується повним контролем держави над усіма сферами суспільного та приватного життя громадян. У ХХ столітті найвідомішими тоталітарними режимами стали націонал-соціалізм у Німеччині, фашизм в Італії та сталінський комунізм у Радянському Союзі.

Тоталітарні ідеології мали низку спільних рис. Першою з них було існування єдиної офіційної ідеології, яка нав'язувалася всім громадянам як абсолютна істина. Другою рисою була однопартійна політична система, у якій правляча партія монополізувала владу. Третьою характеристикою став культ особи вождя, що набував майже релігійних форм. Четвертою рисою тоталітаризму став повний контроль над засобами масової інформації. П'ятою стали масові репресії та терор як знаряддя політики. Шостою рисою була мілітаризація суспільства, готовність до агресивних воєн. І нарешті, сьомою

рисию стала фактична ліквідація громадянського суспільства, незалежних від держави асоціацій та організацій.

Глибокий філософський аналіз природи тоталітаризму здійснила німецько-американська мислителька Ханна Арендт, яка жила у 1906 і 1975 роках. Вона народилася у Ганновері в єврейській родині, навчалася у Марбурзькому та Гайдельберзькому університетах, де її вчителями були Мартін Гайдеггер і Карл Ясперс. Після приходу нацистів до влади у 1933 році Арендт була змушена тікати з Німеччини. Вона провела вісім років у Парижі, працюючи в єврейських організаціях, а у 1941 році дісталася США, де прожила решту життя і стала однією з найвпливовіших політичних мислителів свого часу.

У праці «Витоки тоталітаризму», опублікованій у 1951 році, Арендт дослідила історичні, соціальні та психологічні передумови виникнення тоталітарних режимів. Книга складається з трьох частин, присвячених антисемітизму, імперіалізму та власне тоталітаризму. Арендт показала, що тоталітаризм не є простим продовженням попередніх форм деспотизму, а становить принципово нове політичне явище, яке стало можливим лише в умовах сучасного масового суспільства.

Ханна Арендт виділила основні риси тоталітаризму, серед яких особливе значення має ідеологічна одержимість, прагнення до тотального переустрою світу та використання терору як основного інструменту політичного управління. Унікальність тоталітаризму полягає у тому, що він не задовольняється звичайним політичним контролем, а намагається тотально перебудувати людську природу за зразком своєї ідеології. Концентраційні табори, за Арендт, є не просто місцями ув'язнення, а лабораторіями, де знищується сама людська особистість, де людина перестає бути людиною.

Вона також досліджувала феномен банальності зла. Спостерігаючи за процесом нацистського функціонера Адольфа Айхмана у Єрусалимі в 1961 році, Арендт була вражена тим, що цей організатор масових убивств виявився не демонічним монстром, а звичайним, банальним чиновником, який лише

виконував накази. Її книга «Айхман у Єрусалимі: репортаж про банальність зла» 1963 року викликала бурхливі дискусії і донині залишається класикою політичної філософії ХХ століття.

«Жах тоталітаризму полягає не у тому, що його злочини жахливі, а у тому, що вони здійснюються звичайними людьми.»

Ханна Арендт, за матеріалами праці «Айхман у Єрусалимі»

Тоталітарні ідеології спричинили катастрофічні наслідки для людства. Серед них світові війни, геноцид, масові репресії та знищення мільйонів людей. Голокост, у якому нацистами було знищено близько шести мільйонів євреїв; ГУЛАГ і сталінські репресії, які забрали життя мільйонів людей у СРСР; Голодомор в Україні 1932 і 1933 років, культурна революція в Китаї, режим Пол Пота в Камбоджі. Це лише найвідоміші злочини тоталітарних режимів. Загальна кількість жертв тоталітаризму в ХХ столітті оцінюється в десятки мільйонів осіб.

Досвід тоталітаризму ХХ століття став серйозним попередженням для всього людства та сприяв формуванню сучасних концепцій захисту прав людини, демократії та правової держави. Він також спонукав політичну філософію переглянути ставлення до тих ідей, які потенційно могли вести до тоталітарних спокус. Карл Поппер, як вже згадувалось, у праці «Відкрите суспільство та його вороги» простежив ідеологічне коріння тоталітаризму аж до Платона.

Після Другої світової війни міжнародне співтовариство усвідомило необхідність створення механізмів захисту демократичних цінностей та прав людини. У 1948 році було прийнято Загальну декларацію прав людини, яка стала основоположним документом сучасної політико-правової думки. Поступово сформувалися міжнародні інститути, спрямовані на запобігання повторенню тоталітарного досвіду. Серед них Європейська конвенція з прав людини 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Гельсінкські угоди 1975 року.

Особливу увагу слід приділити українському досвіду протистояння тоталітаризму. Українська Гельсінська група, заснована у 1976 році, об'єднала дисидентів, які виступали за дотримання прав людини в СРСР. Її члени, серед яких Микола Руденко, Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, В'ячеслав Чорновіл, зазнали жорстоких репресій. Багато з них загинули у радянських концтаборах. Їхня моральна позиція та інтелектуальна спадщина становить важливу частину української політичної думки ХХ століття.

Таким чином, ХХ століття стало періодом надзвичайно інтенсивної ідеологічної боротьби між ліберальними, консервативними та тоталітарними концепціями організації суспільства. Перемога демократичних цінностей наприкінці ХХ століття значною мірою визначила подальший розвиток політичної філософії та формування сучасного світового порядку. Проте, як показали події ХХІ століття, ця перемога не була остаточною. Нові виклики, серед яких популізм, авторитарні тенденції, інформаційні війни, потребують продовження інтелектуального осмислення і захисту демократичних цінностей.

3.3. Сучасна політична філософія та її вплив на розвиток суспільства

Сучасна політична філософія формується під впливом глобальних змін, які відбуваються у світі наприкінці ХХ і на початку ХХІ століття. Розвиток інформаційних технологій, процеси глобалізації, міжнародні конфлікти, екологічні проблеми, поширення демократичних цінностей та боротьба за права людини суттєво змінили характер політичних відносин. У сучасних умовах політична філософія досліджує не лише державу та владу, а й проблеми свободи, соціальної справедливості, міжнародної безпеки, громадянського суспільства та ролі людини у глобалізованому світі.

Кінець ХХ століття був ознаменований цілою низкою подій всесвітньо-історичного значення. Падіння Берлінської стіни у 1989 році, розпад Радянського Союзу в 1991 році, об'єднання Німеччини, формування

Європейського Союзу, демократичні перетворення у країнах Центральної та Східної Європи. Усі ці події вселяли оптимістичні очікування щодо подальшого розвитку демократії та прав людини у світовому масштабі. Проте вже на початку XXI століття стало зрозуміло, що оптимізм був передчасним. Терористичні атаки 11 вересня 2001 року, війни в Іраку та Афганістані, фінансова криза 2008 року, посилення авторитарних режимів, агресія Росії проти Грузії у 2008 році, окупація Криму та війна на Донбасі у 2014 році, повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року, усі ці події кардинально змінили політичний ландшафт сучасного світу.

Однією з головних особливостей сучасної політичної думки є посилення уваги до прав людини. Після трагічних подій XX століття, світових воєн та тоталітарних режимів міжнародне співтовариство усвідомило необхідність створення системи захисту людської гідності та свобод. У результаті були сформовані міжнародні правові механізми, спрямовані на захист основних прав і свобод людини. До них належать як універсальні документи, такі як Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, так і регіональні, серед яких особливе значення має Європейська конвенція з прав людини 1950 року, моніторинг якої здійснює Європейський суд з прав людини у Страсбурзі.

У сучасній політичній філософії права людини розглядаються як універсальна цінність, що належить кожній людині незалежно від її національності, релігії, політичних поглядів чи соціального статусу. Основними принципами сучасної демократії стали свобода слова, свобода совісті, рівність перед законом, право на участь у політичному житті, захист приватного життя, недоторканність особи. Ці принципи, які колись здавалися самоочевидними, у сучасних умовах потребують активного захисту перед лицем нових загроз, серед яких посилення держави в умовах боротьби з тероризмом, інформаційний контроль, цифрова приватність.

Важливу роль у сучасній політичній думці відіграє концепція громадянського суспільства. Під громадянським суспільством розуміють систему незалежних від держави соціальних інститутів та організацій, які забезпечують реалізацію інтересів громадян. До таких інститутів належать громадські організації, незалежні засоби масової інформації, профспілки, благодійні фонди, волонтерські рухи. У сучасній політичній теорії концепція громадянського суспільства була ґрунтовно розроблена німецьким філософом Юргеном Габермасом, англійським соціологом Ентоні Гідденсом, американськими дослідниками Робертом Патнемом і Чарльзом Тейлором та іншими.

Громадянське суспільство є важливим елементом демократичної держави, оскільки воно сприяє контролю над владою, захисту прав людини та розвитку політичної активності населення. У сучасних демократіях саме активна участь громадян у суспільному житті вважається однією з головних умов стабільного розвитку держави. Український досвід, особливо Революція Гідності 2013 і 2014 років та подальша спротив російській агресії, продемонстрував величезне значення розвиненого громадянського суспільства для виживання демократії в умовах зовнішніх загроз.

Суттєвий вплив на сучасну політичну філософію має процес глобалізації. Глобалізація означає посилення економічних, політичних, культурних та інформаційних зв'язків між державами. У сучасному світі країни стають дедалі більш взаємозалежними, а багато політичних проблем виходять за межі окремих держав. Серед основних проблем глобалізованого світу можна виділити міжнародний тероризм, міграційні кризи, економічну нерівність, екологічні загрози, інформаційну безпеку, міжнародні конфлікти.

У зв'язку з цим сучасна політична філософія приділяє значну увагу питанням міжнародного співробітництва, розвитку міжнародного права та діяльності міжнародних організацій. Особливого значення набувають ідеї мирного співіснування держав, колективної безпеки та захисту прав людини на міжнародному рівні. Концепція космополітизму, що сягає корінням ще

стоїків і Канта, у наші дні розвивається такими авторами, як Юрген Габермас, Дейвід Гелд, Марта Нуссбаум. Вони обстоюють ідею глобального громадянства та необхідність побудови справедливого міжнародного порядку.

Однією з ключових проблем сучасної політичної філософії є співвідношення свободи та безпеки. У сучасних умовах держави прагнуть забезпечити безпеку громадян, проте надмірний контроль з боку влади може призводити до обмеження прав і свобод людини. Тому важливим завданням демократичної держави є збереження балансу між захистом суспільства та дотриманням громадянських прав. Особливо гостро це питання постало після терористичних атак 11 вересня 2001 року та з розвитком технологій масового спостереження. Скандал з викриттями Едварда Сноудена у 2013 році показав, що навіть демократичні держави можуть здійснювати тотальне спостереження за громадянами під приводом боротьби з тероризмом.

Великий вплив на сучасну політику мають інформаційні технології та засоби масової комунікації. Інтернет і соціальні мережі значно змінили способи політичної взаємодії, поширення інформації та формування громадської думки. З одного боку, цифрові технології розширили можливості громадян для участі у політичному житті, як це показали Арабська весна 2011 року та інші протестні рухи. З іншого боку, вони створили нові загрози, пов'язані з інформаційними маніпуляціями, пропагандою та поширенням дезінформації. Виявилось, що демократичні інститути виявилися погано підготовленими до цих нових викликів.

Особливе значення у цьому контексті має російська гібридна війна проти України, складовою якої стало активне використання інформаційних технологій для дестабілізації українського суспільства, поширення фейкових новин, маніпулювання громадською думкою. Український досвід протистояння інформаційній агресії становить важливий внесок у розуміння нових форм політичного протистояння у XXI столітті.

У сучасній політичній філософії також активно розглядається проблема соціальної справедливості. Значна економічна нерівність між різними групами

населення залишається однією з головних проблем сучасного світу. Багато філософів і політичних теоретиків наголошують на необхідності створення справедливих умов для всіх громадян, забезпечення доступу до освіти, медицини та соціального захисту. Праці французького економіста Тома Пікетті, особливо його бестселер «Капітал у XXI столітті» 2013 року, поставили проблему зростаючої нерівності у центр сучасних політико-економічних дискусій.

Сучасна політична філософія приділяє увагу і проблемі мультикультуралізму. У багатьох країнах суспільство стає дедалі більш культурно та етнічно різноманітним, що вимагає формування нових підходів до взаємодії між різними соціальними групами. Одним із головних принципів сучасної демократії є повага до культурного різноманіття та недопущення дискримінації. Канадський філософ Уїлл Кімлічка є одним із найвпливовіших сучасних теоретиків мультикультуралізму. Водночас концепція мультикультуралізму зазнає і ґрунтовної критики, насамперед з боку консервативних мислителів, які вказують на ризики ослаблення національної єдності.

Особлива увага сучасних філософів зосереджена на питаннях етики у політиці. Сюди входять проблеми корупції, лобізму, конфлікту інтересів, відповідальності політиків перед суспільством. У ширшому плані політична етика досліджує співвідношення між моральними принципами та політичними інтересами. Сюди ж належать проблеми справедливої війни, гуманітарного втручання, реакції на масові порушення прав людини. Російська агресія проти України 2022 року поставила нові серйозні питання перед політичною етикою щодо припустимих засобів захисту демократії та права народів на самовизначення.

Водночас сучасний світ стикається з кризою довіри до політичних інститутів. У багатьох країнах зростає політичний популізм, радикалізм та недовіра до влади. Це створює нові виклики для демократії та потребує пошуку ефективних механізмів взаємодії між державою і суспільством.

Сучасні політичні філософи, серед них Ян-Вернер Мюллер у праці «Що таке популізм?», Кас Мудде, Шанталь Муфф, активно досліджують природу популізму та його загрозу для ліберальної демократії.

Іншою важливою проблемою сучасної політичної філософії є виклики, пов'язані з кліматичними змінами та екологічною кризою. Зелена політична думка, представлена такими мислителями, як Уоррен Маттес, Робін Еккерслі, Енді Доббсон, наголошує на необхідності переосмислення відносин між людиною, суспільством і природою. Виникає поняття екологічного громадянства, екологічної демократії, прав майбутніх поколінь. Ці питання все більше входять до порядку денного глобальної політики.

Сучасні дискусії у політичній філософії включають також питання штучного інтелекту і його впливу на політику. Розвиток технологій машинного навчання, алгоритмів соціальних мереж, систем масового спостереження ставить перед людством принципово нові питання. Кому належать дані про нашу поведінку? Хто відповідальний за рішення, прийняті алгоритмами? Як зберегти автономію особистості в умовах тотальної цифрової фіксації? На ці питання шукають відповіді сучасні мислителі, серед яких Шошанна Зубофф з її концепцією наглядового капіталізму, Френк Паскуале, який досліджує етику алгоритмів, та багато інших.

Окреме місце у сучасній політичній філософії посідає українська думка. Незалежна Україна з 1991 року формує власну політико-філософську традицію, що поєднує осмислення національного досвіду з засвоєнням загальносвітових тенденцій. Серед сучасних українських дослідників, які працюють у цій сфері, варто згадати Мирослава Поповича, Сергія Кримського, Євгена Бистрицького, Володимира Малахова та інших. Їхні праці присвячені проблемам національної ідентичності, демократичних трансформацій, формування громадянського суспільства в Україні.

Сучасна політична філософія прагне знайти відповіді на складні питання розвитку людства в умовах глобальних змін. Вона поєднує дослідження проблем держави, влади, права, моралі, міжнародних відносин та соціальної

справедливості. Особливістю сучасного етапу є інтердисциплінарність політико-філософських досліджень, їхній тісний зв'язок з політологією, соціологією, психологією, економікою, правом.

Таким чином, сучасна політична філософія є важливим напрямом розвитку суспільної думки, який допомагає осмислити основні проблеми сучасного світу. Її ідеї мають значний вплив на формування демократичних цінностей, розвиток прав людини, міжнародного співробітництва та громадянського суспільства. У сучасних умовах політична філософія залишається важливим інструментом аналізу суспільних процесів і пошуку шляхів розвитку людства. Перед нею стоять серйозні виклики, які потребують творчого переосмислення класичної спадщини та формулювання нових теоретичних підходів, адекватних реаліям XXI століття.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження можна сформулювати такі основні висновки щодо ролі політичних ідей в історії філософської думки.

По-перше, політичні ідеї є невід'ємною складовою філософської думки та важливим чинником розвитку людської цивілізації. Вони відображають прагнення людства до осмислення природи влади, держави, права, свободи та справедливості. Розвиток політичних ідей нерозривно пов'язаний з історичними змінами в суспільстві, економіці та культурі. Кожна політична ідея виникає як відповідь на конкретні виклики свого часу і водночас сама стає чинником подальших суспільних перетворень. У цьому полягає діалектичний зв'язок між політичною думкою і політичною практикою, який пронизує усю історію людства.

По-друге, у роботі було простежено основні етапи розвитку політичної філософії від античності до сучасності. Античні мислителі, передусім Сократ, Платон та Арістотель, заклали фундамент політичної теорії, обґрунтувавши ідеї справедливості, ідеальної держави, форм правління та громадянських обов'язків. Саме в античну добу політична філософія сформувалася як самостійний напрям філософського знання. Особливо важливими є концепція ідеальної держави Платона, класифікація форм правління Арістотеля, його розуміння людини як політичної істоти, поняття справедливості як виконання кожним своєї функції. Без цієї спадщини неможливо зрозуміти подальшу європейську політичну традицію.

По-третє, у Середньовіччі політична думка розвивалася під значним впливом релігії. Аврелій Августин та Тома Аквінський пояснювали походження державної влади через божественну волю та обґрунтовували співвідношення між світською і духовною владою. Концепція двох градусів Августина, теорія чотирьох видів закону Томи Аквінського, його обґрунтування права на спротив несправедливим правителям, усе це склало багату інтелектуальну спадщину, яка продовжує впливати на сучасну

політичну думку. Епоха Відродження, представлена насамперед Нікколо Макіавеллі, започаткувала світський підхід до політики та політичний реалізм як самостійну сферу аналізу. Макіавеллі по праву вважається засновником сучасної політичної науки.

По-четверте, Новий час став періодом формування теорій суспільного договору, які заклали основи сучасних демократичних принципів. Томас Гоббс, Джон Локк та Жан-Жак Руссо обґрунтували ідеї природних прав людини, народного суверенітету та правової держави. Хоча їхні концепції суттєво відрізнялися одна від одної, разом вони створили той інтелектуальний фундамент, на якому збудовано сучасну ліберальну демократію. Особливо важливими виявились локківська ідея природних прав на життя, свободу і власність, що знайшла своє практичне втілення у Декларації незалежності США, та руссоїстська концепція народного суверенітету, що надихнула Французьку революцію.

По-п'яте, епоха Просвітництва, представлена Шарлем Луї Монтеск'є та Вольтером, сформулювала принципи поділу влади, толерантності та громадянських свобод. Особливо значущою стала теорія поділу влади Монтеск'є, яка стала основою сучасних конституційних систем. Вольтер своєю боротьбою за свободу совісті, проти релігійної нетерпимості та цензури зробив значний внесок у формування ліберальних цінностей. Просвітництво загалом дало світові віру у силу розуму, освіти, прогрес, які стали важливими складовими модерної політичної свідомості.

По-шосте, німецька класична філософія, передусім у працях Іммануїла Канта та Георга Гегеля, обґрунтувала концепцію правової держави, свободи та діалектичного розвитку суспільства. Кантівська ідея людської гідності, його категоричний імператив, концепція вічного миру стали фундаментальними для розвитку міжнародного права та сучасної концепції прав людини. Гегелівська діалектика, його теорія громадянського суспільства, аналіз ролі особистості в історії, усе це справило величезний вплив на політичну думку наступних поколінь, включаючи марксизм, лібералізм і консерватизм.

По-сьоме, у XIX і XX століттях політична філософія значно ускладнилася і розгалузилася. Марксизм Карла Маркса і Фрідріха Енгельса запропонував радикальну критику капіталізму та концепцію класової боротьби. Незважаючи на трагічні наслідки практичної реалізації марксистських ідей у тоталітарних режимах XX століття, аналіз соціальної нерівності, експлуатації, відчуження праці залишається важливим внеском у політичну думку. Багато ідей марксизму у пом'якшеному вигляді увійшли до сучасної соціал-демократичної традиції.

По-восьме, у XX столітті розгорнулася гостра ідеологічна боротьба між лібералізмом, консерватизмом і тоталітарними ідеологіями. Праці Фрідріха фон Гаєка, Карла Поппера, Джона Ролза, Ісаї Берліна збагатили ліберальну традицію новими ідеями про відкрите суспільство, справедливість, дві концепції свободи. Консервативна думка, представлена Майклом Оукшоттом, Лео Штраусом, Роджером Скрутоном, продовжила лінію, започатковану Едмундом Берком, обстоюючи цінність традиції, поступовості, обережного ставлення до соціальних змін. Досвід тоталітарних режимів, осмислений зокрема Ханною Арендт у праці «Витоки тоталітаризму», став трагічним уроком для людства та сприяв формуванню сучасних механізмів захисту прав людини.

По-дев'яте, сучасна політична філософія зосереджується на проблемах глобалізації, прав людини, демократії, інформаційного суспільства, мультикультуралізму та соціальної справедливості. Вона прагне дати відповіді на нові виклики, з якими стикається людство у XXI столітті, такі як кліматичні зміни, штучний інтелект, кібербезпека, гібридні війни, міграційні кризи. Сучасна політична думка є взаємопов'язаним поєднанням академічних досліджень і практичних викликів, національних традицій і глобальних тенденцій.

По-десяте, політичні ідеї мають величезне значення для сучасного суспільства, оскільки саме вони формують основи політичних систем, законодавства, державного устрою та громадянської культури. Багато

сучасних демократичних принципів, серед яких права людини, поділ влади, верховенство права, народний суверенітет, виникли завдяки багатовіковому розвитку політичної філософії. Саме завдяки цим ідеям людство досягло того рівня цивілізаційного розвитку, на якому захист людської гідності, свободи і справедливості став визнаною загальнолюдською цінністю.

Особливе значення вивчення історії політичних ідей має для України. Наша держава перебуває у складному процесі утвердження демократії, побудови громадянського суспільства, протистояння зовнішній агресії. У цих умовах глибоке розуміння того, як формувалися ідеї правової держави, прав людини, народного суверенітету, допомагає краще усвідомити сутність викликів, які постають перед українським суспільством, та шляхи їхнього подолання. Українська політична думка, представлена іменами Памфіла Юркевича, Богдана Кістяківського, Дмитра Донцова, В'ячеслава Липинського та інших, є важливою складовою загальноєвропейської політико-філософської традиції.

Перспективи подальшого розвитку політичної філософії пов'язані з необхідністю осмислення нових глобальних проблем. До них належать цифрова трансформація суспільства, штучний інтелект у державному управлінні, екологічні загрози, міжнародна безпека, боротьба з популізмом, захист демократії в умовах інформаційних війн. Політична філософія залишається важливим інструментом аналізу суспільних процесів та пошуку шляхів подальшого розвитку людства. Перед нею стоять серйозні теоретичні та практичні завдання, виконання яких потребує творчого переосмислення класичної спадщини та формулювання нових концептуальних підходів.

Узагальнюючи проведені дослідження, можна стверджувати, що політичні ідеї відіграли вирішальну роль в історії філософської думки та формуванні сучасної цивілізації. Їхній розвиток відображає поступовий рух людства до більш справедливого, вільного та демократичного суспільства. Вивчення історії політичних ідей залишається важливим завданням сучасної філософії, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти закономірності

суспільного розвитку та визначити перспективи розбудови майбутнього. Усвідомлення цієї спадщини та критичне її осмислення є необхідною умовою для відповідального ставлення до сучасних політичних викликів та активної участі громадян у житті своєї держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Аврелій. Сповідь / пер. з лат. Ю. Мушака. Львів : Свічадо, 2008. 360 с.
2. Аквінський Тома. Сума теології (вибрані тексти) / пер. з лат. Київ, 2005. 460 с.
3. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2002. 539 с.
4. Арендт Х. Становище людини / пер. з англ. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1999. 254 с.
5. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
6. Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності / пер. з англ. Київ : Юніверс, 2003. 320 с.
7. Берк Е. Роздуми про революцію у Франції / пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 286 с.
8. Берлін І. Чотири есе про свободу / пер. з англ. Київ : Основи, 1994. 272 с.
9. Бистрицький Є. Філософія політики. Київ : Дух і Літера, 2003. 320 с.
10. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / пер. з нім. Львів : Літопис, 2000. 318 с.
11. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / пер. з нім. Київ : Свобода, 2000. 524 с.
12. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
13. Донцов Д. Дух нашої давнини. Львів : Просвіта, 1991. 341 с.
14. Енциклопедія політичної думки / за ред. Д. Міллера ; пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 472 с.
15. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.

16. Кант І. До вічного миру: філософський проект / пер. з нім. // Кант І. Твори. Київ, 2005.
17. Кирилюк Ф. М. Історія політології : підручник. Київ : Знання України, 2008. 535 с.
18. Кістяківський Б. Вибране. Київ : Абрис, 1996. 512 с.
19. Кримський С. Запити філософських смислів. Київ : Парапан, 2003. 240 с.
20. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ : КМ Academia, 1995. 470 с.
21. Локк Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ : Основи, 2001. 265 с.
22. Макіавеллі Н. Державець / пер. з італ. В. Чайковський. Київ : Основи, 1998. 119 с.
23. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії / пер. з нім. Київ, 1976. 64 с.
24. Монтеск'є Ш. Л. Про дух законів / пер. з фр. Київ : Альтерпрес, 2001. 670 с.
25. Нозік Р. Анархія, держава й утопія / пер. з англ. Київ : Темпора, 2008. 412 с.
26. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
27. Платон. Закони / пер. з давньогр. Київ : Основи, 2000. 654 с.
28. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2 т. / пер. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994.
29. Попович М. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.
30. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 822 с.
31. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / пер. з фр. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.

32. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ : Основи, 1997. 838 с.
33. Скиба В. Й. Вступ до політології : нариси з історії політичної думки. Київ : Основи, 1996. 718 с.
34. Скрутон Р. Що означає консерватизм / пер. з англ. Київ : Темпора, 2014. 280 с.
35. Тейлор Ч. Джерела себе / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2005. 696 с.
36. Фукуяма Ф. Кінець історії та остання людина / пер. з англ. Львів : Кальварія, 2004. 392 с.
37. Хайєк Ф. А. Шлях до рабства / пер. з англ. Київ : Наш формат, 2017. 256 с.
38. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій / пер. з англ. Київ : АСТ, 2003. 320 с.
39. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. Київ : Основи, 1995. 528 с.
40. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. Київ, 1999. 756 с.
41. Berlin I. Two Concepts of Liberty // Four Essays on Liberty. Oxford : Oxford University Press, 1969. P. 118–172.
42. Habermas J. Between Facts and Norms. Cambridge : MIT Press, 1996. 631 p.
43. Mouffe Ch. The Democratic Paradox. London : Verso, 2000. 144 p.
44. Müller J.-W. What is Populism? Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2016. 136 p.
45. Strauss L. What is Political Philosophy? Chicago : University of Chicago Press, 1959. 315 p.

ДОДАТКИ

Додаток А. Біографічні довідки про провідних мислителів

У додатку наведено короткі біографічні довідки про філософів, чия політична думка розглядалася у цій дипломній роботі. Інформація подана у хронологічному порядку та містить дати життя, основні праці та коротку характеристику внеску в розвиток політичної філософії.

Сократ (470–399 до н. е., Афіни, Стародавня Греція)

Основні праці: Не залишив письмових праць. Його погляди передані учнями, передусім Платоном у діалогах «Апологія Сократа», «Критон», «Федон».

Внесок: Заклав основи моральної політичної філософії. Обстоював ідею правління мудрих і добродесних людей. Своєю смертю утвердив принцип відданості закону і державі. Започаткував традицію критичного діалогу як методу пошуку істини у політичних і моральних питаннях.

Платон (427–347 до н. е., Афіни, Стародавня Греція)

Основні праці: «Держава», «Закони», «Політик», «Тімей», «Бенкет», «Федон».

Внесок: Створив концепцію ідеальної держави, керованої філософами. Розробив теорію форм правління, концепцію справедливості як виконання кожним своєї функції. Заснував першу в історії філософську школу, Академію в Афінах.

Арістотель (384–322 до н. е., Стагіра, Македонія / Афіни)

Основні праці: «Політика», «Нікомахова етика», «Метафізика», «Афінська політія».

Внесок: Розробив класифікацію форм правління, концепцію людини як політичної істоти, теорію політії як змішаної форми правління. Заснував Лікей в Афінах. Був учителем Александра Македонського.

Аврелій Августин (Святий Августин) (354–430, Тагасте, Римська Африка)

Основні праці: «Сповідь», «Про град Божий», «Про вільну волю», «Про християнську доктрину».

Внесок: Створив теологічну концепцію двох градусів, Божого та земного. Обґрунтував походження держави як наслідку гріхопадіння. Заклав основи християнської політичної філософії.

Тома Аквінський (1225–1274, Аквіно, Італія)

Основні праці: «Сума теології», «Сума проти язичників», «Про правління государів».

Внесок: Поєднав християнське вчення з філософією Арістотеля. Розробив теорію чотирьох видів закону: вічного, природного, божественного та людського. Обґрунтував право на спротив несправедливим правителям.

Нікколо Макіавеллі (1469–1527, Флоренція, Італія)

Основні праці: «Державець», «Міркування про першу декаду Тіта Лівія», «Історія Флоренції».

Внесок: Заснував політичний реалізм як самостійний напрям. Відокремив політику від моралі та теології. Створив концепцію ефективного управління державою, у якій правитель має поєднувати якості лева і лисиці.

Томас Гоббс (1588–1679, Вілтшир, Англія)

Основні праці: «Левіафан», «Про громадянина», «Про тіло», «Про людину».

Внесок: Розробив теорію суспільного договору, виходячи з природного стану як «війни всіх проти всіх». Обґрунтував необхідність сильної державної

влади як умови безпеки і порядку. Заклав інтелектуальні основи майбутнього лібералізму.

Джон Локк (1632–1704, Сомерсет, Англія)

Основні праці: «Два трактати про правління», «Лист про толерантність», «Дослідження людського розуміння».

Внесок: Сформулював концепцію природних прав людини на життя, свободу і власність. Розробив теорію поділу влади. Обґрунтував право народу на спротив тиранічній владі. Вважається засновником класичного лібералізму.

Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755, Бордо, Франція)

Основні праці: «Про дух законів», «Перські листи», «Роздуми про причини величі і занепаду римлян».

Внесок: Розробив класичну теорію поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Дослідив вплив географічних і соціальних умов на політичні системи. Заклав основи порівняльної політології.

Вольтер (Франсуа-Марі Аруе) (1694–1778, Париж, Франція)

Основні праці: «Філософські листи», «Кандид», «Філософський словник», «Трактат про толерантність».

Внесок: Активно виступав за свободу слова, віросповідання та толерантність. Боровся з релігійним фанатизмом і цензурою. Розвинув концепцію освіченої монархії. Вплинув на формування ідеалів Просвітництва.

Жан-Жак Руссо (1712–1778, Женева, Швейцарія)

Основні праці: «Про суспільну угоду», «Еміль, або Про виховання», «Міркування про походження нерівності».

Внесок: Сформулював концепцію народного суверенітету та загальної волі. Розробив радикальну версію теорії суспільного договору. Його ідеї стали теоретичним підґрунтям Французької революції.

Іммануїл Кант (1724–1804, Кенігсберг, Пруссія)

Основні праці: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності судження», «До вічного миру», «Метафізика моралі».

Внесок: Розробив концепцію людської гідності та категоричного імперативу. Обґрунтував принципи правової держави. Висунув ідею міжнародного союзу держав для забезпечення вічного миру.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831, Штутгарт, Німеччина)

Основні праці: «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Філософія права», «Лекції з філософії історії».

Внесок: Розробив діалектичний метод. Створив концепцію розвитку суспільства від сім'ї через громадянське суспільство до держави. Дослідив роль особистості в історії. Справив значний вплив на марксизм і консерватизм.

Карл Маркс (1818–1883, Трір, Німеччина / Лондон, Англія)

Основні праці: «Капітал», «Маніфест Комуністичної партії» (разом з Енгельсом), «Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Критика готської програми».

Внесок: Створив матеріалістичне розуміння історії. Розробив концепцію класової боротьби та теорію додаткової вартості. Здійснив критичний аналіз капіталістичного суспільства. Заклав основи марксизму, одного з найвпливовіших ідеологічних напрямів ХХ століття.

Фрідріх Енгельс (1820–1895, Бармен, Німеччина)

Основні праці: «Становище робітничого класу в Англії», «Анти-Дюрінг», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Діалектика природи».

Внесок: Спільно з Марксом розробив теорію наукового соціалізму. Здійснив емпіричні соціологічні дослідження життя робітничого класу. Систематизував і популяризував марксистське вчення.

Едмунд Берк (1729–1797, Дублін, Ірландія / Лондон, Англія)

Основні праці: «Роздуми про революцію у Франції», «Філософське дослідження про походження наших ідей величного і прекрасного».

Внесок: Засновник політичного консерватизму. Обстоював органічне розуміння суспільства, цінність традицій і поступовість суспільних змін. Виступав проти радикалізму Французької революції.

Фрідріх фон Гаєк (1899–1992, Відень, Австрія / США)

Основні праці: «Шлях до рабства», «Конституція свободи», «Право, законодавство і свобода».

Внесок: Видатний представник лібералізму ХХ століття. Обстоював вільний ринок та індивідуальну свободу. Критикував централізоване планування як шлях до тоталітаризму. Лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 року.

Карл Поппер (1902–1994, Відень, Австрія / Англія)

Основні праці: «Відкрите суспільство та його вороги», «Бідність історизму», «Логіка наукового відкриття».

Внесок: Розробив концепцію відкритого суспільства, заснованого на критичному мисленні. Сформулював парадокс толерантності. Здійснив філософську критику тоталітаризму, простеживши його ідеологічні витоки.

Ханна Арендт (1906–1975, Ганновер, Німеччина / США)

Основні праці: «Витоки тоталітаризму», «Становище людини», «Айхман у Єрусалимі: репортаж про банальність зла», «Між минулим і майбутнім».

Внесок: Здійснила найґрунтовніший філософський аналіз природи тоталітаризму. Сформулювала концепцію банальності зла. Розробила оригінальну концепцію політичного як простору свободи.

Джон Ролз (1921–2002, Балтимор, США)

Основні праці: «Теорія справедливості», «Політичний лібералізм», «Право народів».

Внесок: Здійснив відродження нормативної політичної філософії у другій половині XX століття. Розробив концепцію справедливості як чесності. Запропонував мисленнєвий експеримент «вуалі незнання» для обґрунтування принципів справедливого устрою.

Додаток Б. Хронологічна таблиця основних подій історії політичної думки

У хронологічній таблиці зібрано ключові події, праці та постаті, які визначили розвиток політичної філософії від античності до сучасності.

V ст. до н. е. Розквіт афінської демократії за часів Перікла. Промова Перікла на похороні полеглих афінян як перший маніфест демократичних цінностей.

399 р. до н. е. Страта Сократа в Афінах за звинуваченням у розбещенні молоді та невірі в державних богів.

387 р. до н. е. Заснування Платоном Академії в Афінах, першої систематичної філософської школи в Європі.

375 р. до н. е. Написання Платоном «Держави», засадничого тексту політичної філософії.

335 р. до н. е. Заснування Арістотелем Лікею в Афінах. Написання «Політики».

410 р. Захоплення Риму військами готського вождя Аларіха, що дало поштовх до написання Августином «Граду Божого».

476 р. Падіння Західної Римської імперії, символічна межа між античністю і Середньовіччям.

1088 р. Заснування Болонського університету, першого європейського університету.

- 1265–1274 pp.** Написання Томою Аквінським «Суми теології».
- 1324 р.** Написання Марсилієм Падуанським «Захисника миру», першого обґрунтування народного суверенітету.
- 1513 р.** Написання Макіавеллі «Государя» (опубліковано 1532 р.).
- 1516 р.** Публікація «Утопії» Томаса Мора.
- 1576 р.** Публікація Жаном Боденом «Шести книг про республіку», де було сформульовано концепцію державного суверенітету.
- 1648 р.** Вестфальський мир, що завершив Тридцятилітню війну і заклав основи системи національних держав.
- 1651 р.** Публікація «Левіафана» Томаса Гоббса.
- 1688 р.** Славна революція в Англії, перемога конституційної монархії.
- 1690 р.** Публікація «Двох трактатів про правління» Джона Локка.
- 1748 р.** Публікація «Про дух законів» Шарля Луї Монтеск'є.
- 1762 р.** Публікація «Про суспільну угоду» Жан-Жака Руссо.
- 1776 р.** Декларація незалежності США. Публікація «Багатства народів» Адама Сміта.
- 1787 р.** Прийняття Конституції США з закладеним принципом поділу влади.
- 1789 р.** Початок Великої французької революції. Прийняття Декларації прав людини і громадянина.
- 1790 р.** Публікація «Роздумів про революцію у Франції» Едмунда Берка, початок політичного консерватизму.
- 1795 р.** Публікація трактату Канта «До вічного миру».
- 1820 р.** Публікація «Філософії права» Гегеля.
- 1848 р.** Публікація «Маніфесту Комуністичної партії» Маркса і Енгельса. Хвиля революцій у Європі.
- 1867 р.** Публікація першого тому «Капіталу» Карла Маркса.
- 1917 р.** Жовтневий переворот у Росії, спроба практичного втілення марксизму.

- 1932–1933 рр.** Голодомор в Україні, масовий злочин сталінського тоталітарного режиму проти українського народу.
- 1944 р.** Публікація «Шляху до рабства» Фрідріха фон Гаєка.
- 1945 р.** Публікація «Відкритого суспільства та його ворогів» Карла Поппера. Заснування ООН.
- 1948 р.** Прийняття Загальної декларації прав людини ООН.
- 1950 р.** Прийняття Європейської конвенції з прав людини.
- 1951 р.** Публікація «Витоків тоталітаризму» Ханни Арендт.
- 1971 р.** Публікація «Теорії справедливості» Джона Ролза.
- 1989 р.** Падіння Берлінської стіни. Початок краху соціалістичних режимів у Східній Європі.
- 1991 р.** Розпад СРСР. Проголошення незалежності України.
- 2014 р.** Революція Гідності в Україні. Російська окупація Криму та початок війни на Донбасі.
- 2022 р.** Початок повномасштабного вторгнення Росії в Україну, найбільший військовий конфлікт у Європі з часів Другої світової війни.

Додаток В. Глосарій основних термінів

У глосарії наведено визначення основних термінів політичної філософії, які використовуються у цій дипломній роботі. Розуміння цих понять є необхідною умовою для повноцінного засвоєння матеріалу дослідження.

Авторитаризм: політичний режим, при якому влада зосереджена в руках однієї особи чи групи, обмежений політичний плюралізм, але зберігаються певні свободи у неполітичних сферах життя.

Громадянське суспільство: сукупність недержавних організацій та асоціацій, які забезпечують реалізацію інтересів громадян і слугують протиположністю державної влади.

Демократія: форма політичного устрою, при якій верховна влада належить народові, який реалізує її безпосередньо або через своїх представників.

Загальна воля: поняття, введене Жан-Жаком Руссо, що означає волю спільноти як цілого, спрямовану на загальне благо, на відміну від простої суми приватних воль.

Категоричний імператив: сформульований Іммануїлом Кантом моральний принцип, згідно з яким людина має діяти лише за такою максимою, яку вона могла б одночасно бажати бачити загальним законом.

Класова боротьба: поняття марксистської теорії, що означає історичну боротьбу між суспільними класами через нерівний розподіл власності та влади.

Консерватизм: політична ідеологія, що обстоює цінність традицій, поступовості суспільних змін, поваги до історичної спадщини та існуючих інститутів.

Лібералізм: політична ідеологія, що ґрунтується на цінностях свободи особистості, природних прав людини, верховенства права та обмеженої державної влади.

Народний суверенітет: принцип, згідно з яким верховна влада в державі належить народові, який є джерелом усіх повноважень державних органів.

Поділ влади: конституційний принцип, згідно з яким державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову гілки, які діють незалежно одна від одної.

Політична ідея: система поглядів і принципів, що визначають способи організації державної влади та взаємовідносини між громадянами і державою.

Політична філософія: галузь філософії, що досліджує природу влади, держави, права, свободи та інших фундаментальних понять політичного життя.

Природне право: сукупність моральних принципів і норм, які, на думку прихильників цієї концепції, властиві людській природі і не залежать від волі окремих правителів чи держав.

Природний стан: уявне становище людства до укладення суспільного договору, концепція якого використовувалася Гоббсом, Локком, Руссо для пояснення походження держави.

Правова держава: форма організації державної влади, при якій влада діє виключно в межах закону, а сам закон ґрунтується на принципах справедливості та поваги до прав людини.

Республіка: форма правління, при якій верховна влада належить народові або його представникам, а не передається у спадок.

Соціальна справедливість: принцип організації суспільства, який передбачає чесний розподіл матеріальних і нематеріальних благ та можливостей.

Суспільний договір: теоретична концепція, згідно з якою держава виникла внаслідок добровільної згоди між людьми задля забезпечення безпеки, порядку та захисту прав.

Толерантність: готовність терпимо ставитися до думок, поглядів, способу життя інших людей, навіть якщо вони відрізняються від наших власних.

Тоталітаризм: форма політичного устрою, що характеризується повним контролем держави над усіма сферами суспільного і приватного життя громадян.